

Riksantikvarieämbetet

Fornlämningsbegreppets historia

En exposé över 400 år

Fornlämningsbegreppets historia

En exposé över 400 år

Ola W. Jensen

Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm

Tel. 08-5191 8000

Fax 08-660 72 84

www.raa.se/bokhandel

Ett tack till alla kollegor och andra som på något vis bidragit med information och kommentarer till denna text. Främst vill jag rikta ett stort tack till Lars Löthman som varit behjälplig under både utrednings- och skrivarbetet.

*Omslagsbild: Utsikt från ett gravröse på Hisingen i Göteborg.
Foto: Författaren.*

Redaktör Agneta Modig

Layout Ann Winberg Idéverkstaden

© 2006 Riksantikvarieämbetet

1:1

ISBN 13: 978-91-7209-431-4

ISBN 10: 91-7209-431-1 ISBN 978-91-7209-700-1 (PDF) 2014

Tryck Tabergs Tryckeri AB, Taberg, 2006

Innehåll

Förord 5

Inledning 7

Fornlämningsbegreppets konstruktion 9

I begynnelsen 14

Fortiden förändras 20

Fornlämningarnas disciplinering 25

Kulturminnesvården och fornminneslagen i omdaning 31

Monumenten alltjämt i centrum 34

Miljö och funktionalism som ledstjärnor 37

**Kulturmiljövårdens och fornlämningsbegreppets
regionalisering 42**

**Provinsialismen tur och retur – mot en dialog om
fornlämningsbegreppet 46**

Källförteckning 51

Bildförteckning 60

Förord

Det institutionaliserade kulturarvet har – sin benämning till trots – aldrig varit statiskt till sin karaktär. Kanske blir detta inledande konstaterande aldrig så självklart som när man diskuterar fornlämningsbegreppets skiftande innehåll genom tiderna. I dag självklara kategorier av fornlämningar har tidigare uppfattas som såväl naturbildningar som rester av forna jättars verksamhet. Det är också lätt att ur arkeologihistorien lyfta fram exempel på fornlämningar som dåtidens arkeologer varken uppfattat som intressanta att forska kring eller värda att skydda, men som i dag ses som självklara delar av såväl den arkeologiska forskningen som det lagskyddade kulturarvet.

Det vore dock ett misstag att reducera dessa historier till skrattspeglar för att peka på tidigare missuppfattningar och felslut. Snarare ska historieanalysen hjälpa oss att blottlägga och problematisera de många gånger underförstådda mekanismer som ligger till grund för olika typer av definitioner av vad som ska uppfattas som fornlämningar. Härvidlag finns ingen skillnad på dagens aktörer och de historiska. Därför måste vi alla ständigt bemöda oss om att vårda och utveckla ett reflekterande förhållningssätt till det vi gör och ansvarar för.

Riksantikvarieämbetets vision och strategi ”Kulturarv i tiden” och omvärldsanalyser pekar fram mot forsknings- och utvecklingsinsatser som prioriterar nya och skarpa problematiserande frågeställningar kring kulturmiljöns värden, bruk och urval. De institutioner som arbetar med arkeologi och kulturmiljö i Sverige präglas i hög grad av lagstiftningen. Samtidigt är samhället i förändring, och lagarna och deras tillämpning måste svara mot nya uppfattningar och behov om de ska få önskad effekt. Det är skillnad på lagars syfte och lagars funktion. Lagar är redskap som måste underhållas och ibland ersättas av ett nytt och bättre redskap. Som en av samhällsinstitutionerna har Riksantikvarieämbetet ett stort inflytande på – och ansvar för – hur olika definitioner av kulturarv formeras. Inom Riksantikvarieämbetet pågår därför en översyn av fornlämningsbegreppet och tillämpningen av kulturminneslagens (1988:950) 2 kapitel rörande fasta fornlämningar.

Föreliggande arbete – Fornlämningsbegreppets historia – är nummer fem i serien *Reflektioner kring fornlämningar i samhället*. Serien syftar ytterst till

att göra de nu pågående diskussionerna vid Riksantikvarieämbetet kända för en större grupp såväl inom som utanför kulturmiljösektorn. Vi hoppas att denna text kan bidra till att bredda, problematisera och fördjupa en diskussion som är lika gammal som fornlämningsbegreppet självt.

Studien är utförd på Riksantikvarieämbetets uppdrag, men för framförda sakupplysningar och åsikter svarar författaren.

Birgitta Johansen

Avdelningschef,
Kulturmiljöavdelningen

Anders Gustafsson

FoU-sakkunnig,
Kulturmiljöavdelningen

Inledning

Ett svårdefinierbart, inte sällan kontroversiellt och just därför ett i allra högsta grad levande begrepp är det som vi brukar kalla för vårt "kultur-arv". Att det består av någon form av materiella spår och immateriella värden är väl alla överens om i dag, likaså att det inte går att bevara alla de ting som vi och tidigare generationer lämnat efter oss. Vi befinner oss därför i en till synes oavbruten process av att behöva gallra, att sortera ut vad vi ser som ett representativt urval för oss och kommande generationer att förvalta. Sverige har som bekant en lång tradition av olika aktörer och institutioner med uppdrag att göra dessa urval. I uppgiften ingår även att vårda och forska kring detta institutionaliserade kulturarv. En stor del av det exklusiva urvalet är alla de forn- och kulturminnen som under århundraden blivit skyddade av olika fornminneslagar. Den moderna juridiska beteckningen på en lagskyddad lämning är "fast forn lämning". Det finns en rad olika kategorier av fasta forn lämningar som tillsammans utgör det så kallade "fornlämningsbegreppet" och det är om detta begrepp och dess historia som denna skrift handlar.

Figur 1. Skräp eller kulturarv, eller både och?

Medan lagar och andra juridiska handlingar anger ramen för vad som ska ingå i fornlämningsbegreppet har det sedan 1600-talet av hävd varit den antikvariska verksamheten som haft i uppdrag att uttolka lagen. Det säger sig självt, att för att lagen ska ha någon som helst relevans och verkningskraft så krävs det att vi känner till vad det är för gamla lämningar och hela kulturmiljöer som överhuvudtaget ska bevaras, men också var i landskapet de finns. Verksamhetens samhällspolitiska uppdrag har därför bestått i att lokalisera dem och att bevaka att hanteringen av dem följer rådande kulturpolitisk praxis.

Det fornlämningsbegrepp som vi i dag utgår ifrån är ett resultat av flera samverkande faktorer som var och en har sin historiska bakgrund. Faktum är att det kan vara svårt, ja till och med mycket svårt, att sätta sig in i dagens urvalskriterier om man utelämnar en historisk belysning: Varför pratar vi exempelvis i dag om hela kulturmiljöer i stället för enbart om monument som på 1930-talet? Varför har torp och yngre historiska lämningar under senare decennier kommit att omvärderas? Hur kommer det sig att högar och andra förhistoriska lämningar av hävd och till synes oreflekterat betraktas som fasta fornlämningar? Vilka faktorer ligger bakom dagens ambition att få till stånd en dialog med samhällsmedborgarna om vad som överhuvudtaget ska ingå i fornlämningsbegreppet och på vilka grunder har lokala intressen under andra perioder blivit åsidosatta? Detta är exempel på frågor som jag ska försöka reda ut i denna text.

Fornlämningsbegreppets konstruktion

Under de dryga 400 år som kulturarvsförvaltande institutioner varit engagerade i att vårda och bevara forn- och kulturminnen har fornlämningsbegreppet genomgått ömsom smärre, ömsom mer omfattande förändringar. Den tendens som en historisk genomgång visar är att listan över bevarandevärda lämningsskategorier successivt har ökat. Tillväxten är främst märkbar under 1800-talet men framförallt under 1900-talet och bottnar å ena sidan i att tidigare kända men då inte godkända kandidater accepterats, å andra sidan i att nyupptäckta lämningsskategorier allt eftersom kommit att införlivas i fornlämningsbegreppet. Vad vi i dag ser som kulturminnen har nämligen inte alltid satts i samband med mänsklig verksamhet i förfluten tid, än mindre har man sett något värde i att bevara dem. Ta som exempel de skålgropsförekomster som under 1700-talet efter rättsliga processer helt sonika blev bortsprängda. Bakgrunden till denna handgriplighet var de folkliga föreställningar som omgärdade skålgropar och de offer man gjorde vid dem, vidskeplighet som man under detta för-

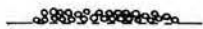

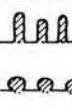
Figur 2. Måhända en ny generation arkeologer i färd med att lära sig att tyda spår från det förflutna.

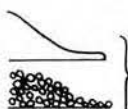
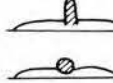
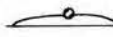
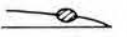

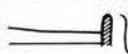

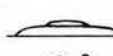

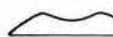
nuffets tidevarv såg som sin uppgift att fördriva (L. Grundberg 2000; Jensen 2002:363).

Arbetet med att identifiera och bedöma vad som ska ingå i fornlämningsbegreppet görs av naturliga skäl främst under det praktiska fältarbetet. Genom att notera vissa drag och materiella spår sorteras de in i antikvariskt vedertagna kategorier och betecknas med vad som ses som representativa termer, såsom "stensättning", "tomtning", "skärvtenshö", "fossil åker", "tjärdal", "bytomt", "härd", och så vidare. Ambitionen är att både ta hänsyn till detaljer som vi antar var betydelsefulla när de en gång konstruerades och att skapa ett antikvariskt hanterbart system som kan täcka in så många lämningar som möjligt trots ofta stora individuella skillnader (jämför Selinge 1980; 1986; Lundström & Næss 1993:16–26). Att antikvariska nomenklaturer och taxonomiska system med jämna mellanrum revideras beror bland annat på att nya tolkningar och erfarenheter under fältarbeten ger upphov till nya strukturerings- och klassificeringsprinciper.

Nu är ju fornlämningsbegreppet inte enbart summan av 400 års inventering. Andra faktorer som spelar roll och som är viktiga att se till vid en historisk belysning är kulturarvsförvaltningens organisation och ekonomiska förutsättningar, ändrade kulturpolitiska och juridiska ställningstaganden liksom den bevarandeideologi de ger uttryck för. Lika viktigt är det att titta på fornforskningens historia och de idéer man under olika tider har tillskrivit det förflutna.

Vad som också har kommit att prägla fornlämningsbegreppet är att man vid en antikvarisk bedömning både måste ta hänsyn till lämningarnas vetenskapliga värden (preparatsvärden) och till de känslo- och upplevelsevärden (pietetsvärden) de kan tänkas ge upphov till. Vad menas då med känslo- och upplevelsevärden? Kulturminnen utgör som sagt en stor del av vårt institutionaliserade kulturarv. Deras värde ligger bland annat i att de kan ligga till grund för och reproducera olika kollektiva identiteter. Den lexikala betydelsen av pietet är en vördnadsfull och aktningvärd inställning gentemot det gamla såsom minnen och traditioner. Att *forntinnen* och *kulturminnen* har ett pietetsvärde innebär följaktligen en respektfull inställning gentemot dess anor och de känsloyttringar de som identifikationsresurser kan ge upphov till. "Denna pietetskänsla utgör också vid sidan av minnesmärkenas vetenskapliga betydelse den bärande grunden för minnesvärden", fastslogs det i en utredning om forntinnesvärden som presenterades 1922 (SOU 1922:11, s. 1). Medan man under vissa tider, som under senare delen av 1800- och stora delar av 1900-talen, har

GRUPPER	Jordfri (eller närmast jordfri) stenfyllning	Fyllning av jord (eller jord och sten) med grästorvsyta	Anläggningar byggda av utvalda stenar (utan fyllning)
TYPER	välvprofilkurvatur Röse	 Hög	 Rest sten Klumpsten Uppallad sten
	flackprofilkurvatur Stensättning av stenfyllning	 Stensättning övertorvad	 Järnåldersdös Stenkrets
VARIANTER	form	form	form
	Special- termer		

KONSTRUKTIONSDETALJER	I mitt	I yta	I kant
	 Mittblock	 Yttäckning	 Bratte
 Mittsten			
 Gravklot	 Stenkedja	 Kantkedja	
 Mitthög		 Hörnsten	
 Mittrose		 Kantvall	
 Mittstensättning		 Kanträna	
 Kista		 Kallmurad kant	
 Kärnrose			
 Insjunkning			

Figur 3. Ett exempel på hur man kan klassificera förhistoriska gravar.

Figur 4. I dag läggs åter stor vikt vid kulturarvets upplevelsevärde.

betonat fornlämningarnas vetenskapliga betydelse så har man under andra perioder, som under 1600-talet och inte minst under senare decennier, i högre grad lagt vikt vid dess pietetsvärden.

Med kollektiv identitet avsågs mycket länge främst den nationella. Samtidigt präglades kulturarvsbegreppet av ett monumentalt objektstänkande och en konserverande bevarandetik. I stället för att passivt bevaras poängteras i dag i stället att kulturarvet som en integrerad del av vår vardagsmiljö på ett aktivt sätt ska levandegöras, nyttjas och inte minst upplevas. På så vis kan det tjäna den enskilda medborgaren genom att skapa trygghet och förankring i tillvaron. I 1987/88 års proposition om kulturmiljövård betonade man därför betydelsen av att lyfta fram de kulturkvaliteter som finns i den bygd där människorna verkar. Med detta ville man främja lokala identiteter samtidigt som det kunde öka ”medvetenheten om estetiska värden och historiska sammanhang” (Reg. prop. 1987/88:104, s. 30; jämför även senare utredningar och framtidsskisseringar såsom SOU 1995:84; Reg. prop. 1996/97:3; Kulturarv i tiden 2004).

Ett uttryck för denna kulturpolitiska omnavigering är det ökade antikvariska intresset för det något yngre och modernare kulturarvet, en väsentlig del av vår materiella omgivning som ju ofta spelar stor roll för identifikatio-

Figur 5. Ibland är kulturarvet på ett mycket konkret vis en integrerad del av vår vardagsmiljö. En hällkista i hög i bostadsområdet Bergsjön, Göteborg.

Figur 6-7. Aspiranter till vårt institutionaliserade kulturarv? En bunker som likt en monumental gravhög tonar upp sig på ett krön och en jordkällare som återanvänts som ett skrotupplag.

ner på just lokal nivå (se t.ex. Burström 2004; Karlsson 2004). Exempelvis kan torp och de berättelser som kringgärdar dem ha större lokalhistorisk betydelse än en gravhög eller varför inte ett monumentalt röse (Lind, Svensson & Hansson 2001:13; Zachrisson 1997:12).

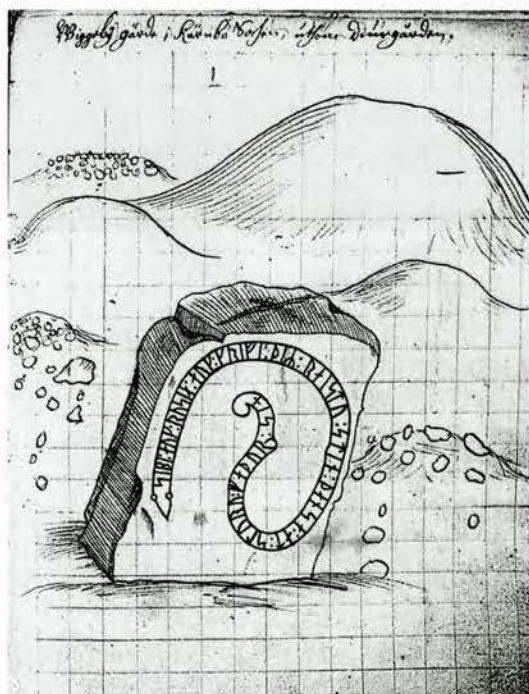
Utifrån vad som sagts torde det stå klart att fornlämningsbegreppet är ett synnerligen elastiskt begrepp som över tid förändras på grund av en rad samverkande faktorer. Det har nu blivit dags att titta lite närmare på hur denna förändring har gestaltat sig under historien och hur den mot bakgrund av ovan beskrivna faktorer kommit att uttryckas i diverse tryckta och otryckta handlingar som berör antikvariska frågor.

I begynnelsen

Även om det sedan tidigare fanns ett intresse av att både bevara och identifiera forna lämningar var det först vid ingången till 1600-talet man började se detta som en statlig angelägenhet. En ofta anförd förklaring till detta plötsliga engagemang var den politiska situationen. Sverige var vid denna tid en nyfödd stormakt och tog landskapens minnesmärken som intäkt för vad man såg som sitt anrika och ädla förflutna. För att lokalisera dessa lämningar introducerades tidigt en ny yrkeskår bestående av antikvarier med Johannes Bureus som förgrundsgestalt. Det ena följde på det andra: 1666 stiftades världens första fornminneslag, *Kongl: Mayst:tz Placat och Påbudh om Gamble Monumenter och Antiquiteter*. Samtidigt bildades en lärd akademi, Antikvitetskollegiet, som bland annat hade till uppgift att ansvara för landets minnesvård. Som ett led i detta påbjöds att man inom hela det då-

varande riket skulle rannsaka efter kulturhistoriska lämningar, något som med varierande entusiasm genomfördes av präster och andra lokala ämbetsmän från 1660-talets mitt till början av 1690-talet.

Fram till mitten av 1600-talet innebar det antikvariska fältarbetet främst att identifiera olika monument och att i ord och bild dokumentera dem. Bland dessa lämningar intog runstenar av hävd en särställning, något som klart uttrycktes i det memorial som 1630 ställdes till rikets antikvarier. Vid sidan av runstenar framhölls däri att man skulle dokumentera "allehanda gamble monumenter". Förgäves söker man i memorialet efter vad man egentligen menade med gamla monument. Läser man det respass som fyra år senare utfärdades åt antikvariern Johannes Rhezelius, liksom de inventeringsanteckningar som finns bevarade från denna tid, framgår det att man i huvudsak menade gravhögar och olika typer av stenkonstruktioner som rösen, stensättningar, megalitgravar, resta stenar och forn-

Figur 8. Framförallt var det runstenar som fram till 1700-talet uppmärksammades av tidens antikvarier.

borgar. Detta var i princip samma monumentala lämningar som Olaus Magnus noterade redan vid mitten av föregående sekel i sin *Historia om de nordiska folken* och som vi i dag associerar med forntiden.

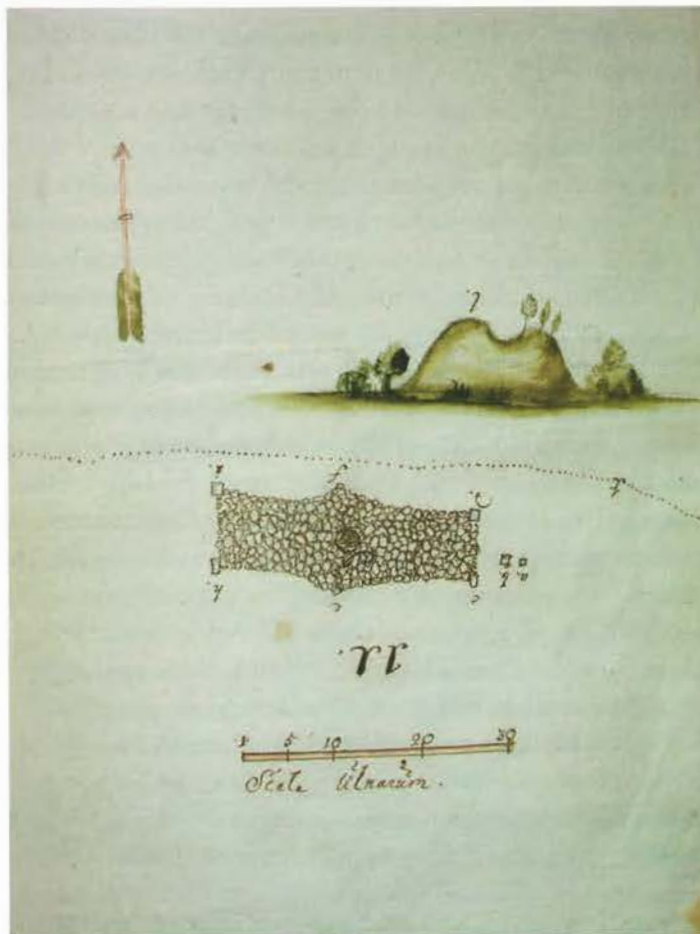
Man skilde mellan stenkonstruktioner som sattes i samband med forntidens jättar respektive vanliga mindre människor. Även högar kunde delas in i underkategorier; utifrån faktorer som form, konstruktionsdetaljer och befintliga fornlämningsnamn delade Rhezelius mentor i antikvariska frågor och sedermera kollega, Martin Aschaneus, in högar efter deras användning vid giftermål, religiösa högtider och för att begrava döda i (Aschaneus 1925).

Något som alla antikvarier under 1600-talet hade gemensamt var att de i tolkningen av forntida lämningar i huvudsak förlitade sig på vad som stod skrivet i äldre auktoritativa skriftliga källor, som Bibeln, antika skrifter och under seklets senare del framförallt i de medeltida isländska källorna. Lämningarna i sig betraktades närmast som illustrationer och faktiska bevis på vad som stod att läsa i dessa texter. Exempelvis utgick Aschaneus utslutande från bibliska uppgifter i sin utläggning om forntida gravar från 1630-talet (KB Fb 5), medan assessorn vid Antikvitetskollegiet och sedermera riksantikvarien Johan Hadorph, även han i en uppsats om forntida gravskick från slutet av seklet, mest sneglade på norröna källor (KB Fh 1).

I motsats till Aschaneus refererade Hadorph i sin utläggning förhållandevis ofta till iakttagelser gjorda i fält. Bakgrunden var en kunskapsmässig förändring som fick stor betydelse för fornforskningen och i förlängningen också för fornlämningsbegreppet. Under 1600-talet ställdes med tiden allt högre krav på att kunskap om landskapets lämningar skulle grunda sig på antikvarisk fälterfarenhet och observationer. Allt fler entusiasmerades därför till att själva bege sig ut i landskapet för att inventera och gräva ut gamla monument som på så vis fick ett något högre och mer självständigt källvärde. Följden blev att fler variationer mellan och inom olika lämningskategorier noterades. Den framväxande historiska källkritiken, som innebar en prövning av de skriftliga källornas trovärdighet, gjorde även den sitt för att stimulera det empiriska inslaget inom fornforskningen. Stämde exempelvis Snorre Sturlussons uppgift om att seden att kremera de döda någon gång i forntiden tvärt hade övergivits för att i stället ersättas av seden att begrava dem okremerade i högar? Frågan ställdes av professorn i fäderneslandets antikviteter, Olof Verelius, som i hopp om att finna svar på detta, år 1663 gav sig i kast med att gräva ut en hög i Ulleråker, Uppland.

Av de allt mer noggranna och systematiska jämförelserna mellan olika lämningar följde med tiden ett mer detaljerat och finmaskigt klassifikations-

Figur 9. Under slutet av 1600-talet var häradshövdingen Erik Teet en mycket aktiv fornforskare i sin hemtrakt Medelpad och bidrog med uppgifter i samband med rannsakingarna efter antikviteter. Här ser vi hans dokumentation av en hög och den så kallade Starkotters grav.

system. Framförallt blir detta tydligt då man synar de dokument som skrevs i samband med fornminneslagen och rannsakingarna efter antikviteter på 1660- och 70-talen. Författaren till dessa var huvudsakligen Johan Hadorph. Även fornlämningsterminologin, som tidigare var ganska disparat och i flera fall personligt präglad, blev mer enhetlig. I *Placat och Påbudh*, i vilken den första egentliga definitionen av lagskyddade fornlämningar återfinns, listades kategorier som borgar, fästen, skansar, stenkummel, stensoder, runstenar, grifter, jordhögar och ättebackar, liksom kyrkor, kloster och kristna minnesvårdar. Den kategori personer som främst förknippades med dessa lämningar var ”framfarne Sweriges och Götha Konungars, samt andre theras Förnämlige Mäns och Vndersåthares Manlige Bedriffter”, det vill säga överheten och framförallt män, vilket är ett tidigt uttryck för den

EXTRACT,
aff Kongl. May:ts

Erlyfte Placat til Rijkens Ständer/ så och Bress til
alla Gouverneurer, Landshöfdingar/ Biskopar och Superin-
tendenter i Riket/ Om Monumenters och Antiquite-
ters uppspanande och conservation.

1. Allehanda Kunsteenar och Kunebarg uthe på Marcken/ wid Kyr-
kiorne eller Byarne til sinnandes/ upskötis och antecknas. Sampt
alle omfattliggande Kunsteenar upskötis.
2. Gambla ödelagde Borgar/ Guss/ Jästn/ Stångar/ och stora
Steenstammel/ aff Wenskio händer fordom sammanburne/ och
hwad sägn om dem aff älder warit hafwer.
3. Stora hoopburne Jordbögar och Gistebackar/ ther Hedna Konun-
gar och andra förnämne Män sina Grafwer fordom bekommit och
hwad Ramen dhe hafwa.
4. Gambla Ofrelundar/ Ofrekällor/ Ofrestenar/ eller Kunda Bät-
lar/ Berg ingrafne/ ic. Ther fordom någon dyrtan hafwer warit/
sampt hwad sägn om sådane ännu finnes.
5. Andra märckelige Orter hwarest någon Kamp eller Stredh hafwer
städt/ eller iskneste effter Jättar/ Jättegriffter/ Jättekälar/ Jätte-
been eller theras Swerd och Stredstrygh: Sampt andra Kun-
ter om någon Håloest bestreffe är.
6. I Kyrkiorne gamla förnämne Mäns Griffter/ Graffsteenar Wap-
ner/ och andra märckelige ting uthi Inscriptioner, Nämningar eller
Kyrkiotyg.
7. Gambla Kune- eller Munkedöcker/ Munkedreeff/ gamla Lag-
böcker/ Skrifne Sagor/ Sigiller, och annat sligt/ anten i Kyr-
kiorne eller hoos förnämne Män.
8. Gambla Kämp- och Siffoie Wiffor/ som aff forna tider nog i Lan-
den hafwa sungne warit/ och ännu aff många sungas/ at the noga
effterfrågas och antecknas/ effter som ther uthi aff förädernes gam-
bla Bedriffter nyckin fanning finnes.
9. Sammalt Mynt uthi Jorden funnit/ eller elliest aff förnämnt Folk
samlat och förwarat.

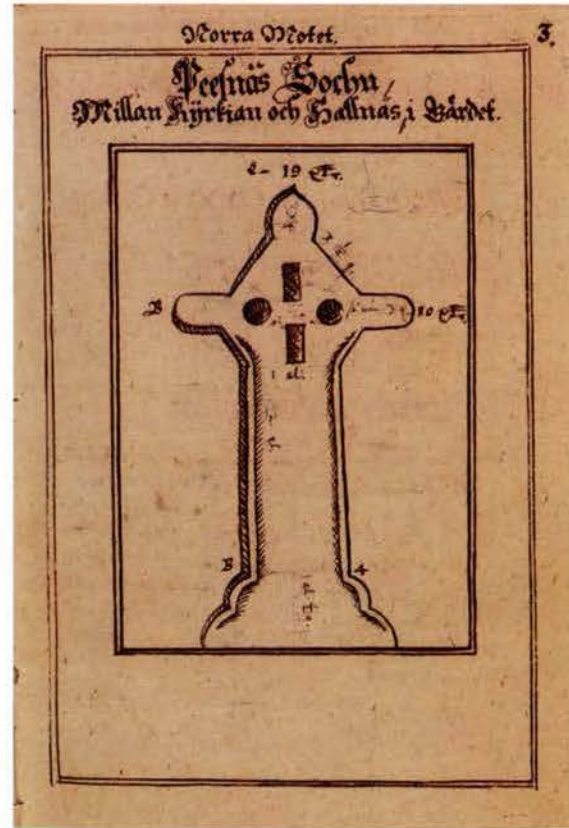
N. B. Hwad som uthi Num. 7. och 9. förnäles om gamle Manufcri-
pter, Sigiller och Mynt/ ic. Ther är så förståendes/ at Hans
Kongl. May:tt icke begärar något Ugånderne emoot theras
willia affhända; Uthan alt hwad således til Häbernestandens
tienst meddelat warder/ Kalhwarjom och enom troligen igen lef-
wereras/ eller betalas.

J. H.

Figur 10. Lista över fornlämningar och andra antikviteter som man skulle hålla utkik efter och vårda på 1670-talet.

maskulinitet som så länge har kommit att färga fornlämningsbegreppet och som bottnade i att det huvudsakligen var manliga ideal som projicerades in i det förflutna.

En formaliserad terminologi och kategorisering var även nödvändig då fornminneslagen och rannsakningsarbetet vände sig till människor inom ett mycket stort geografiskt område. På så vis kunde man både språkligt och idémässigt tydliggöra vad det var som åsyftades samtidigt som det rannsakningsmaterial som i strid ström kom in till Antikvitetskollegiet blev mer jämförbart. Att denna anpassning verkligen hade effekter framgår av de returnerade svaren där de lokalt ansvariga ofta valde att begagna i princip samma termer och kategorier som blev listade i de offentliga handlingarna (Jensen 2002:307–309).

Figur 11. Ett tidigare raserat stenkors på Öland som enligt Johannes Rhezelius uppgiftslämnare åter blev upprest på order av Johan III.

Den ökning av antalet lämningskategorier som registrerades under loppet av 1600-talet berodde sannolikt på flera samverkande faktorer, varav en var att antikvarierna själva blev varse om nya sådana under sina antikvariska resor. Ännu en omständighet var det inkommande rannsakningsmaterialet som gav antikvarierna kompletterande uppgifter i ämnet. Ett par av nytillskotten var lämningar med associationer till medeltiden och den tidigare katolska perioden, som kloster och platser med religiös anknytning, exempelvis offerlundar och offerkällor. Dessa omnämns inte i 1630 års memorial men väl i senare handlingar (däremot var man intresserad av sägner om kloster redan i memorialet). Frågan man ställer sig är naturligtvis vad som låg bakom denna omdefinition av deras kulturhistoriska värde?

Under reformationen motarbetades som bekant den katolska tron vilket fick förödande effekter på delar av tidens yngre kulturminnesbestånd. Samtidigt som kloster raserades fördömde man från kyrkligt håll vad man såg

som hednisk folktro med rötter i katolicismen, däribland olika offer och bruket av offerkällor. Under 1600-talet mildrades med tiden denna avogaställning gentemot katolicismen. Dess seder och materiella spår förpassades till en alltmer avlägsen förfluten tid varför inställningen till dem blev mer pietetsfull (Lindroth 1997:248). Som en passus kan dock nämnas att det redan under Johan III:s regeringstid (1568–1592) förekom vad man skulle kunna kalla för en aktiv minnesvård av medeltida lämningar. På kungens egna initiativ restaurerades såväl kyrkor och kloster som borgar, vilka hotades av rasering (Jensen under utgivning).

Forntiden förändras

En allmän uppfattning om 1700-talets fornforskning är att det överhuvudtaget knappt existerade någon. Vad man brukar peka på är det faktum att statsmaktens intresse för antikvarisk verksamhet, med Antikvitetsarkivet och senare Vitterhetsakademien som verkställande organ, var mycket ringa och att flera av tidens fornforskare offentligt kritiserades och till och med blev förlöjligade. I den mån man valde att sätta in några vårdåtgärder överhuvudtaget var det främst det yngre kulturarvsbeståndet som berördes, bland dem adliga gravar, minnesstenar med inskriptioner, men också enskilda byggnader och monument förknippade med kungligheter som Isala Lada i Svärdsjö socken, Dalarna, och Mora stenar i Lagga socken, Uppland (Stjernquist 1988). Bakgrunden till denna scenförändring var att Sveriges tid som internationell krigs- och stormakt med frihetstiden var till ända och med det behovet av en okritisk och chauvinistisk historieframställning som den som göticismen gav uttryck för.

Göticismen kan i Sverige spåras tillbaks till medeltiden och innebar ett påtagligt förhållande av den svenska forntiden. Sverige, menade man, var Europas äldsta nation och kulturens vagga, svenskan var vid sidan av hebreiskan ett av världens äldsta språk och runorna tillhörde de allra äldsta skriftspråken. Mot denna bakgrund blir det förståeligt varför göticismen som ideologi blev mycket populär under 1600-talet med tanke på alla de krig och politiska förvecklingar som utspelades under detta sekel. Förhållandet av den svenska forntiden var emellertid inte enbart ett uttryck för den politiska situationen, även tidens religiösa föreställningar spelade roll. Enligt den ortodoxt kristna åskådningen utgjorde historien en frälsningsprocess och tillika kampen mellan Gud och Satan, en strid som hade initierats med syndafallet. Via profetior och andra bibliska uppgifter hade man slutit sig till att världen och människan ingick i en process mot allt sämre förhållanden. Kulmen skulle nås under den nära annalkande domedagen. Konsekvensen av denna utvecklingspessimistiska inställning var att man ansåg att människans villkor förr hade varit bättre. Den bästa av tider hade således infunnit sig under den svenska forntiden, av göticisterna kallad för just "guldåldern", vilket naturligtvis gav krydda åt tidens forntidsintresse och minnesvård.

Under 1600-talets andra hälft klingade så den nattsvarta synen på

historiens förlopp successivt av, för att under 1700-talet mynna ut i en mer framstegsoptimistisk syn på tillvaron. Historien, som nu betraktades som en utveckling från barbari och vidskepelse till upplysning och förnuft, blev alltmer sekulariserad och skulle i linje med tidens didaktiska ideal främja samhällliga och intellektuella framsteg. Detta förklarar varför vissa grupper fann forntiden ointressant och att den statliga kulturarvsförvaltningens engagemang gick kräftgång. För vad kunde man egentligen lära av forntidens människor som man inte redan visste och därtill mycket bättre!

Mot den bakgrund jag målat upp är det lätt att sluta sig till att intresset för allt fornt fullständigt kom av sig under 1700-talet. Så var ingalunda fallet. Det är visserligen sant att flera av aktörerna inom Antikvitetsarkivet och senare Vitterhetsakademien visade föga eller inget intresse alls för att studera eller för att ens bevara minnesmärken. Detta kompenserades dock delvis av att hägen för forntidsstudier under samma period ökade bland de lärda och besuttna ute i landet, men också inom universitetsvärlden, där flera avhandlingar i ämnet fornforskning och antikvarisk-topografiska uppsatser författades (Jensen 2005a; Lindroth 1997:268).

Några storskaliga inventeringar liknande dem på 1600-talet kom emellertid aldrig till stånd under 1700-talet, även om försök gjordes. År 1753 utgick från Antikvitetsarkivet ett cirkulär i syfte att skapa en förteckning över adliga gravar och uppgifter om deras skick. Sju år senare, 1760, utfärdades ett nytt cirkulär ställt till prästerskapet i vilket följande uppgifter efterfrågades:

1:o om någre rudera af gamla Slott, Kyrkor, hus eller märkelige byggnader der finnas, med hwad som der om kan berättas af den förståndigare delen af Invånarene.

2:o Om det utwisas någre ställen, på hvilke fältslag stådt, eller äljest något merkwärdigt sig tilldragit, med utmärkande af tiden när sådant händt, jemte flere nödige omständigheter.

3:o Om någre Runstenar i Socknarne finnas, hwarest de stå samt huru många de äro, på det om de som redan icke äro afritade anstalt må dertill kunna fogas.

4:o Om stora högar och Ättebackar med deras namn och gammalt folks traditioner derwid, samt om wid uppkastande af dem något blifvit deruti funnit eller eljest på andre ställen något gammalt fynd upphittadt.

5:o Om någre historiska målningar och bildhuggerier finnas i Kyrkorna eller annorstädes.

6:o Om någre märkwärdige Sättes och andre Gårdar äro, deras namn och hwilka Familjer de ifrån ålder och till denna tid tilhört, så långt tillbaka derom kan skaffas underrättelse, och om efter sådanne deras ägare ännu finnas någre lemningar eller annars uråldrige minnes märken; med hwad mera som kan lända till uplysning och förökande af historiska samlingar.

(Ur *Antiquarisk tidskrift för Sverige* 1864:16–17, se även Schück 1936:414–420.)

Resultatet blev magert. Assessorn vid Antikvitetsarkivet, Nils Reinhold Brocman, förklarade det hela med att ”De fleste Prester hafva mycket at göra, och i en tid, då Studium Antiquitatis måste vika för andra mer lönande eller åtminstone nu mera smaklige snillekar, kan man icke begära at många skola fästa sig vid et så litet bärande fäldt” (KB Fe 23, b. 52).

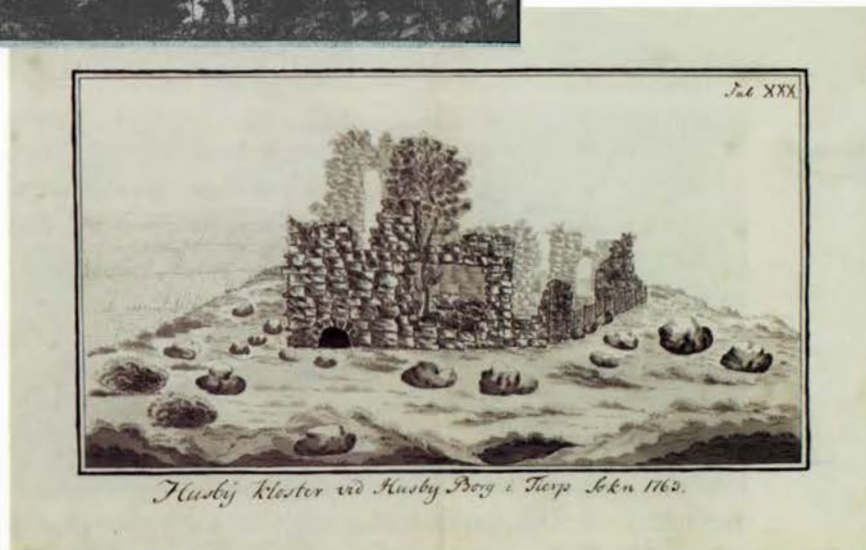
Om vi jämför de lämningskategorier som räknades upp i samband med 1600-talets fornminneslag och rannsakingar efter antikviteter, finner vi att 1760 års lista är betydligt magrare. Vad som är mest noterbart är att olika offerplatser och kloster nu helt lyser med sin frånvaro, men också att lämningar som sattes i samband med jättar, som ju i 1676 års tappning utgjorde en egen kategori (punkt 5), fullständigt saknas. Vad hade då hänt med föreställningen om jättar?

Under 1600-talet var skillnaderna mellan lärda och folkliga idéer inte särskilt stora. Tvärtom såg man lokala traditioner ofta som ett komplement i tolkningen av monument och antikviteter. De efterfrågades därför både av de tidiga antikvarierna och i samband med det senare rannsaksarbetet. Under nästkommande sekel, däremot, blev det viktigt att göra en bodelning mellan vad man såg som vetenskapliga argument respektive vidskepligt nonsens. Lokala traditioner noterades visserligen, men inte längre för att de ansågs kunna tillföra något kvalitativt i tolkningen av det förflutna utan på grund av deras kuriosa värde. Pehr Kalms kommentar i sin reseberättelse beträffande Bohuslän och Västergötland, som han upprättade 1742, talar för sig själv: ”Gemene mans sägner om ett och annat har jag infört”, skriver han men tillägger i samma andetag, ”ej i den mening att sätta tro därtill utan endast att roa läsaren, samt att därav se forna tiders mörker. Jag hoppas att läsaren lærer hålla dem i lika värde med mig och vara därvid av enahanda tanka, nämligen att skrock är skrock” (Kalm 1977:8). Med andra ord hade tron på forntidens giganter kommit att förpassas till avdelningen för folklig vidskepelse.

Bristen på storskaliga inventeringar till trots så fortlevede traditionen att bedriva antikvariska resor under 1700-talet, först genom Antikvitets-

Figur 12-13. Borg- och klosterruiner har länge betraktats som storslagna och inte sällan romantiska inslag i landskapet.

arkivets egen försorg och senare med namn som Carl Gustaf Gottfrid Hilffeling och Nils Henrik Sjöborg. Sjöborg var för övrigt den förste att utarbete en ordentlig och för sin tid genomarbetad antikvarisk nomenklatur över "Nordiske Antiquiteter" (se även Molin 2003:128–129). Dessa delade han in i följande grupper: 1. gamla handlingar, 2. inskriptioner – främst runor, 3. bilder och figurer såsom hållristningar, 4. ruiner av olika slag, 5. brakteater, medaljer och mynt, 6. verktyg och vapen, 7. högar, lundar och källor, samt slutligen, 8. stensättningar (Sjöborg 1797; jämför även Sjöborg 1815a, 1822–30).

4. HISTORICA.

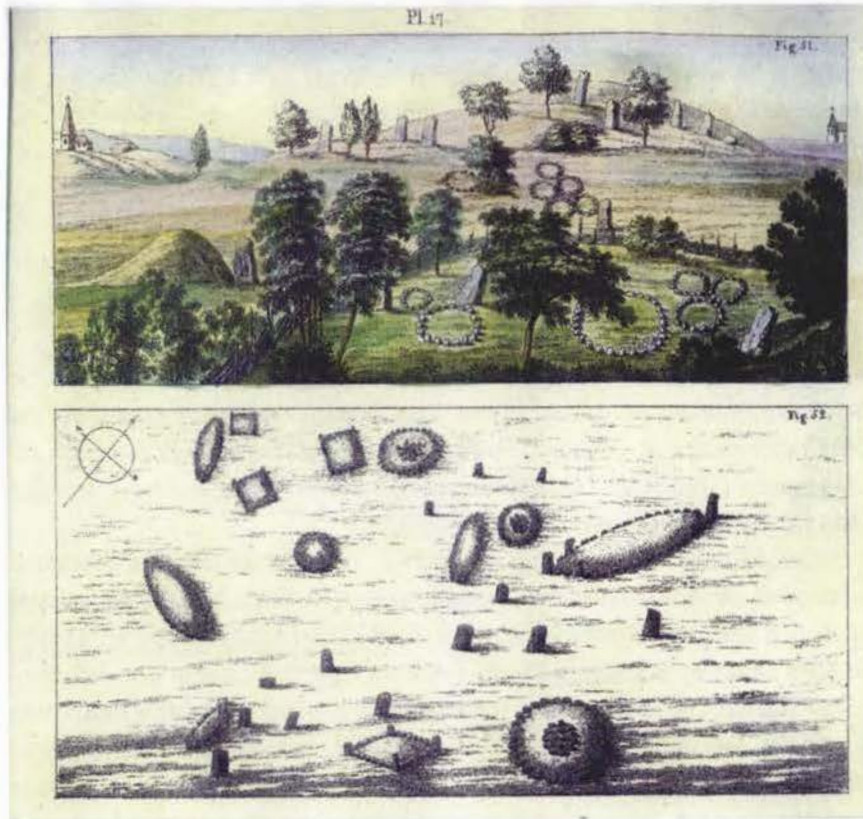
Förkornes ålder, om något derom finnes; belågenhet, storlek, prydnad och Grafchores; Men besynnerligen Inscriptioner på Ånor, Taffor, Kalkar, Kläckor, Epitaphier och hederligare personers Grafftenar. 2. Offerfällor, Griffter, Runstenar, och andra till åminnelse upreste stenar; Attebackar, Attestupor, gamla Traditioner och Documenter, rörande någon ort eller person; Fynd af mynt, urner och stridstyg, Rudera efter Fåsten, Kyrkor, Kloster och hus; Orter, der Fältslag förmenes hafwa stått ic. 3. Pastores, nu och fordom, med deras Biographie. 4. Adelige Familier, med deras Genealogie och Sättesgårdar; samt beskrifning om deras innehafware från äldre tider. 5. Andre Hederligare Ståndspersoner och Ambetsmän i Församlingen, eller därifrån härstammande, med deras namn, wärdighet och hemvist; tillika med Bostädens innehafware från äldre tider. 6. Gemene mans lefnadsart, eller besynnerliga hemseder, Superstitioner, ord och talesätt ic.

Figur 14. I samband med sin sockenbeskrivning över Skara stift författade Sven Wilskman 1749 ett cirkulär till stiftets präster. Under rubriken "Historica" ombads de att notera kulturhistoriska lämningar.

Nu var det inte seklets antikvarier och andra fornälskare som stod för det huvudsakliga inventeringsarbetet. 1700-talet är som bekant den topografiska litteraturens och naturforskningens stora århundrade. Socken för socken, landskap efter landskap genomsöktes i syfte att kartera rikets naturrikedomar och ekonomiska tillgångar. Det tveklöst största arbetet inom denna genre var de för 1700-talet så karaktäristiska ortbeskrivningarna (se även Adolfsson 2000; Floderus & Gustawsson 1946:248; Legné 2004). I dessa beskrivningar redovisades förhållandevis ofta även fornlämningar men också kloster och offerplatser som ju saknades i Antikvitetsarkivets lista från 1760. Även naturforskare som Pehr Kalm passade under sina resor på att notera kulturhistoriska lämningar. Därmed fullföljde han sin läromästare Carl von Linnés maning så som den uttrycktes i *Instruktion för resande naturforskare*, nämligen att vid sidan av naturuppgifter även redogöra för uppgifter av historisk betydelse som fornsaker, gravvårdar och runstenar (Linné 1906:209).

Fornlämningarnas disciplinering

Runt sekelskiftet 1800 var det många historiker och fornforskare som beskrev den svenska forntiden som höljd i dimma eller som rent av förlorad. Påverkad av romantiken och den gryende nationalismen hade man sökt sig allt djupare och längre tillbaka i forntiden bara för att upptäcka att de texter som man tidigare hade förlitat sig på inte längre räckte till. Allt oftare talade man om tiden före historien – ”förhistorien”. Först några decennier in på seklet kunde man via detaljerade studier av fornsaker och geologiska förhållanden bokstavligen träda ut ur dimman genom att skapa en ny forntid, uppdelad i den ännu gängse periodindelningen sten-, brons- och järn-åldern. Men det var inte enbart mindre fornsaker som nagelfors och som

Figur 15. Landskap av fornlämningar.

delades in i mer finmaskiga klassificeringssystem. I takt med att utgrävnings- och inventeringsverksamhet ökade skapades allt fler lämningskategorier, en utvidgning som tydligt återspeglas i de två fornminnesförordningar (1828 och 1867) och det tillägg (1886) som tillkom under detta århundrade.

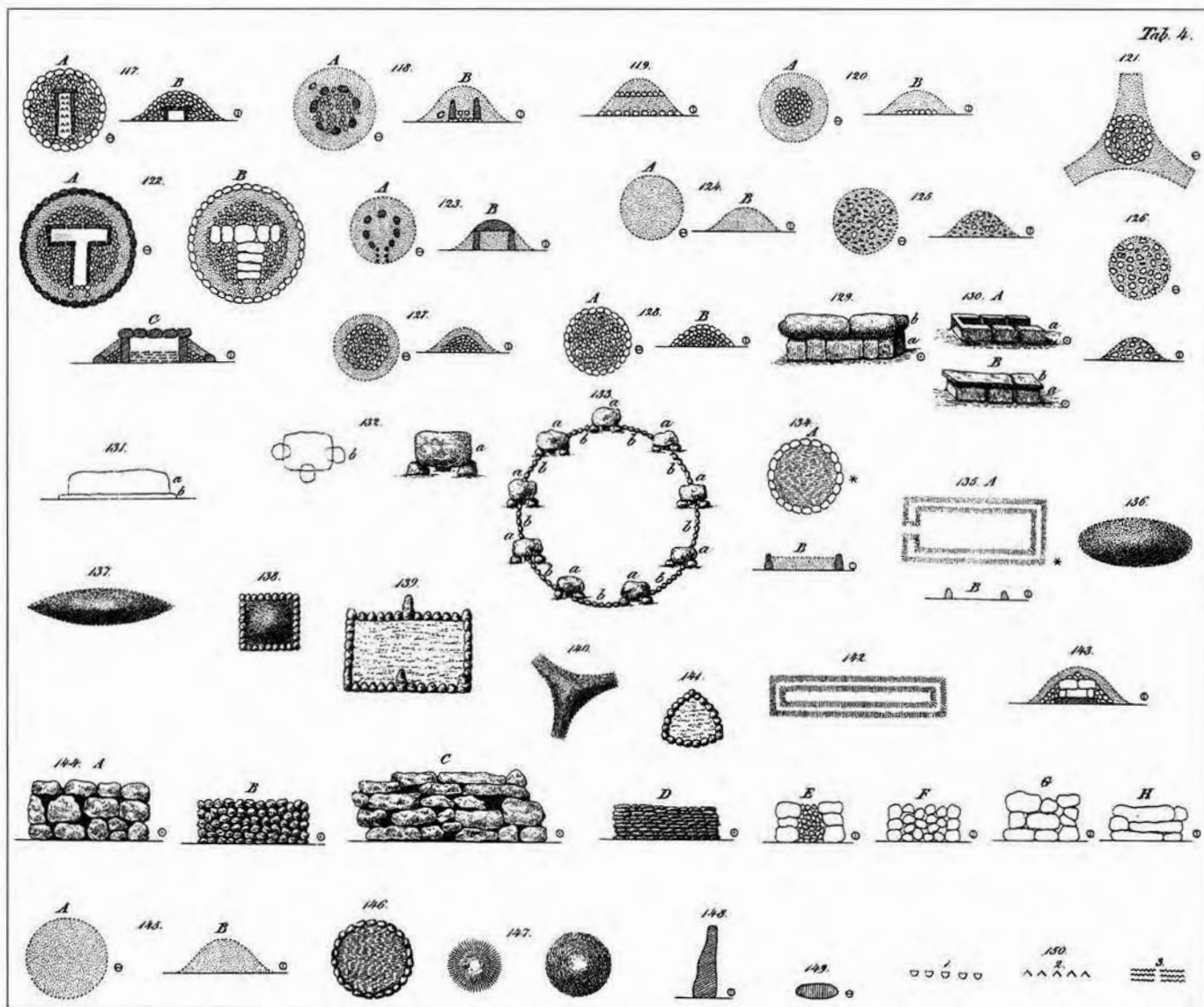
Fornminnesvården var under 1800-talet underställd Vitterhetsakademien med riksantikvarien som sekreterare. År 1814 utnämndes Nils Henrik Sjöborg till antikvitetsintendent och kom vid sidan av Jonas Hallenberg därmed i praktiken att fungera som riksantikvarie (Nordbladh 2004; Welinder 1994b:135). Redan 1805–06 författades på Sjöborgs initiativ ett cirkulär och en kungörelse till landets landshövdingar och tillika en förteckning över de kategorier av lämningar som man ansåg borde fredas och bevaras: ”de större rundade Högar eller Ättebackar, som bära namn af någon der begrafven Konung eller annan stor Man, Grifter i allmänhet, Sten-dösar, Sten-kistor, Runstenar, andre upprättstående eller i jorden liggande Stenar, med inhuggne bokstäfver, Rudera efter Slott, Borgar och Skantsar, med mera dylikt, som vittnar om Förfäders bedrifter och gerningar” (ur *Antiquarisk tidskrift för Sverige* 1864:21).

Tio år senare, 1815, författade Sjöborg så ett nytt cirkulär, *Uppgift på fornlemningars kännetecken*, där följande tre ”klasser” av ”Nordiska Fornlemningar” med vidhängande underkategorier presenterades:

1. Det af naturen danade, dem Förfädrer nyttjat, eller gifwit sin benemning.
2. De af menniskohand reste, men jordfaste; och
3. De smärre, lösa fornlemningar, hwilka wäl i sin natur ej äro jordfaste, men af hwilka en stor del ofta finnes i jorden (1815b:3–4).

Samma år cirkuläret trycktes för tredje gången, 1828, instiftades seklets första fornminnesförordning. Listan över lagskyddade minnesmärken var förhållandevis mager och kan i det närmaste betraktas som en repris på sin föregångare (SFS 1828:78). Däremot tydliggjorde lagen förbudet mot att flytta runstenar och mot att gräva i högar.

Nästa fornminnesförordning kom 1867. Till skillnad från den föregående innehöll den en mycket detaljerad lista över lagskyddade lämningskategorier och som på riksantikvarien Bror Emil Hildebrands förslag sedan dess har gått under beteckningen ”fasta fornlämningar”. Vad som gör definitionen av fornlämningsbegreppet i förordningen lite speciell är dels listan över lämningar, dels att man vid sidan av ett ålderdomskriterium även vägde in ett övergivenhetskriterium (SFS 1867:71). På sista raden i listan kan man nämligen läsa om ”minnesmärken af den ålder, att de numera icke kunna

Figur 16. Exempel ur lektor Johan H. Wallmans klassificering av fornlämningar från 1838. Wallman var liksom Sjöborg medlem i Götiska Förbundet som i början av 1800-talet var mycket aktiv inom den svenska fornforskningen och fornminnesvården.

§ 2.

Fasta fornlemningar äro: ättehögar och grafkullar från hednisk tid, af jord eller grus, stundom försedda med stenkrets kring foten, någon gång med sten på toppen; griftrör (kummel) af hopsörda stenar; grafwar eller andra byggnader, uppförda af resta stenar och hållar, täckta med hållar eller stenblock, fristående eller omgifna af jordkullar eller rör, i wisja orter med täckt ingång från sidan (jätte- stugor, dyrhus, hållkistor, gånggrifter); stensättning och stensättning af stenar, resta eller lagda i bestämd form, runda, aflånga eller owala, mot ändarne affmalnande, fyrkantiga, trekantiga med utlöpande uddar o. s. w. (domareringar, domarsäten, offerkretsar, skeppsformer, treuddar m. m.); resta stenar, antingen enstaka stående eller flere spridda utan bestämd ordning sinsemellan (bautaftenar, wårdhållar); stenar och klippblock med runskrift (runstenar); inskrifter och bilder af menniskor, djur m. m., inristade på berg och hållar (runeberg, hållristningar); ringmurar af sten, jordwallar eller andra märkligare qwarleswor af forntida borgar, slott och fästen; lemningar af fordom öfvergifna kyrkor, kapell, kloster, bönehus och andra märkliga offentliga byggnader; stensör och andra wårdar, under aflägsen tid uppresta för andaktsöfningar eller till minne af någon tilldragelse, samt andra likartade minnesmärken af den ålder, att de numera icke kunna anses tillhöra enskild egare.

Figur 17. Den detaljerade listan över fasta fornlämningar som ingick i 1867 års fornminnesförordning.

anses tillhöra enskild egare”, ett kriterium som för övrigt fortfarande ligger till grund för vår bedömning av fasta fornlämningar. Oavsett var en fornlämning befann sig skulle den ha ett fullgott skydd. Undantag gjordes för de som råkade komma i vägen för större exploateringsprojekt som ansågs vara av sådan art att de hade ett stort allmänintresse (se även Ödmann 1993:34–35).

1867 års fornminnesförordning kom under en period då svensk arkeologi som bäst höll på att formeras till en heltidsinriktad vetenskaplig disciplin, en professionalisering som även återspeglas i nämnda förordning. Kulturarvsförvaltningen blev i högre grad centraliserad och knuten till vår huvudstad. Vitterhetsakademiens och Statens historiska museums verksamhet var koncentrerad till Stockholm kring far och son Bror Emil Hildebrand och Hans Hildebrand samt Oscar Montelius. Forntidsintresset var emellertid betydligt bredare än så. Under andra halvan av 1800-talet etablerades en rad fornminnesföreningar och lokala museer. År 1869 bildades Svenska Fornminnesföreningen som en enande organisation. Ambitionen från föreningarnas sida var inledningsvis att lokalt bistå Vitterhetsakademien i

deras, som man såg det, eftersatta fornvårdsarbete. Hur detta samarbete senare utvecklade sig återkommer jag till längre ned.

Redan i samband med 1867 års fornminnesförordning uttryckte Bror Emil Hildebrand önskemål om att förbättra värden av fornminnen. Receptet bestod i att ”låta upprätta och sprida förteckningar öfver dessa minnesmärken” (ur *Antiquarisk tidskrift för Sverige* 1864:39–40). Planen gick sedan i arv till Hans Hildebrand som även mantlade sin fars roll som riksantikvarie. I två inlägg i Vitterhetsakademiens *Månadsblad* från mitten av 1870-talet presenterade han sin plan på hur en fullgod inventering borde gå till. Vad man behövde, framhöll han, ”är icke beskrifningar af olika områden efter olika planer, utan en beskrifning af hela landet utförd efter en gemensam plan” (Hildebrand 1873:109). Och det var heller ”ingalunda nog”, fortsatte han på samma tema, ”att uppteckna de fornlemningar som af gammalt äro kända eller dem man händelsevis eller under på måfå företagna vandringar upptäcker, utan måste man anställa systematiska efterforskningar” (Hildebrand 1875:69). För att tydliggöra vad det var han menade, presenterade han i en följd av nummer av *Antikvarisk tidskrift* små uppsatser med beskrivningar av olika typer av fornlämningar. Det viktigaste i sammanhanget var, poängterade Hildebrand, att man hade bra kartor eftersom ”en god karta är den första förutsättningen för att kunna lemna en god arkeologisk ortbeskrifning” (Hildebrand 1875:69).

Den vetenskapliga betoningen av minnesmärkenas betydelse förde på sikt med sig att deras immateriella värden, såsom folkminnen knutna till dem och som många lokala aktörer såg som värdefullt att tradera och dokumentera, med tiden marginaliserades (Zachrisson 1997:21). Det kanske tydligaste uttrycket för vetenskapliggörandet av fornlämningsbegreppet var ändå 1886 års tillägg till fornminneslagen som innebar att övergivna boplatser och bildningar i dess närhet från och med nu blev fredade (SFS 1886:19). Lämningar av detta slag är som bekant sällan eller aldrig synliga ovan jord och låter sig följaktligen avslöjas först vid olika typer av markarbeten. Deras pietetsvärde inom det institutionaliserade kulturarvet är därför ofta obetydligt, däremot besitter de stor vetenskaplig betydelse vilket Hans Hildebrand var mån om att betona i sin motivering till nämnda tillägg.

Den juridiska upprinnelsen till 1886 års tillägg var Hildebrands reaktion på vad han såg som otillbörliga ingrepp i Svarta jorden på Birka. Den vetenskapliga bakgrunden var att intresset för fynd- och boplatser i allmänhet, och de av stenålderskaraktär i synnerhet, ökade årtiondena runt sekelskiftet 1900. Genom att väga samman spridningen av monumentala gravar med hur

Figur 18. Runt sekelskiftet 1900 blev stenåldersboplatser ett populärt grävobjekt bland arkeologer.

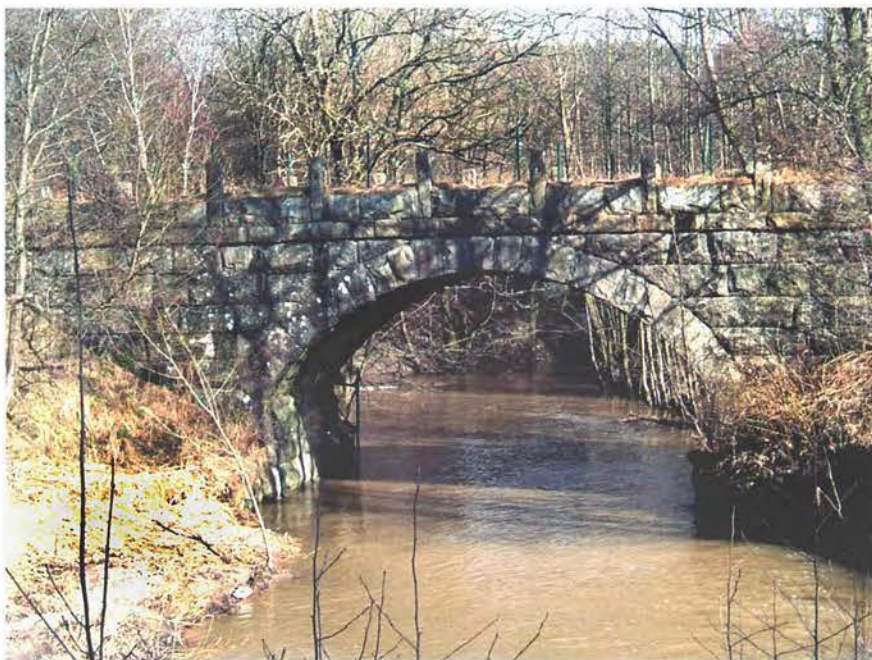
lösfynd och boplatser fördelade sig i landskapen, sökte man svar på den forntida befolkningens bebyggelseutbredning. Med hjälp av nya undersökningsmetoder frilades större sammanhängande ytor på vilka nya fornlämningskategorier uppdagades, eller snarare konstruerades. "Stolphål", "kulturlager", "hård" och "hyddbotten" är i dag vedertagna arkeologiska begrepp som myntades vid denna tid.

Stenåldersstudiet i sig påverkades av flera faktorer, varav en var den forskning som bedrevs i länder som Danmark, Frankrike och Schweiz, en annan att arkeologerna påbörjade ett samarbete med geologer och antropologer som även de intresserade sig för när de första människorna satte sina bopålar i Sverige och vilka de var (se även Nordlund 2001:217–243). Frågan om svenskarnas ursprung närdes även av tidens tilltagande nationalism och föreställningen att det fanns rasmässiga och därmed biologiska skillnader mellan olika folkslag (se t.ex. Baudou 1997:156–175; Welinder 1994a). Här i norr var det som bekant den germanska folkstammens ursprung man sökte. Medan vissa arkeologer sällade sig till Montelius slutsats att Sverige sannolikt "redan under den äldre stenåldern, varit bebott av våra germanska förfäder" (Montelius 1919:71), var det andra som nöjde sig med att datera denna invandring till stenålderns yngre del, neolitikum.

Kulturminnesvården och fornminneslagen i omdaning

Under 1900-talets första årtionden genomgick den svenska minnesvården en omfattande omorganisering. Samtidigt som arkeologi befäste sin status som akademisk disciplin blev den alltmer samhällsintegrerad (Baudou 2004:275–277). Målsättningen var att göra kulturminnesvården mer effektiv och medlet bestod i att skapa en centralorganisation skild från Statens historiska museum och Vitterhetsakademien med medhjälpare i form av provinsiella aktörer, landsantikvarier. Förslaget utarbetades av en statlig utredning mellan åren 1913 och 1921. I denna fornminnesvårdskommittés uppdrag ingick även att lägga fram förslag till en ny fornminneslag. Man förespråkade i sammanhanget en rikstäckande inventering och en skärpning av straffsatsen för åverkan på fornlämningar (SOU 1922:12 s. 43–47).

Inom fornminnesvårdskommittén var man väl medvetna om att pietetsintresset länge hade kommit att prägla fornlämningsbegreppet, men att vetenskapsintresset sedan 1867 års förordning fått en allt mer framträdande

Figur 19. I 1942 års fornminneslag listades äldre broar bland fasta fornlämningar.

roll. I det stora hela fann man den äldre definitionen av fornlämningsbegreppet vara tillfredsställande. Någon utvidgning av begreppet var därför inte nödvändig ansåg man, vilket var en sanning med modifikation eftersom man trots allt valde att foga till kategorier som avfallsplatser, kult- och offerplatser, liksom rester av vägar, broar och hägnader (SOU 1922:11, s. 14). Dessutom fann man den innevarande lagen vara allt för otydlig i fråga om vad som egentligen avsågs med fast fornlämning, en otydlighet som hade skapat osäkerhet vid tillämpningen av fornlämningsbegreppet (SOU 1922:11 s. 14). Det var därför viktigt, framhöll man, att göra en klar åtskillnad mellan kända respektive okända fornlämningar – de förra skulle även fortsättningsvis ha ett fullgott skydd medan omvårdnaden av nyupptäckta lämningar var en bedömnings- och fackmanfråga att ta ställning till från fall till fall.

Fornminnesvårdskommitténs arbete resulterade aldrig i någon ny fornminneslag. En sådan kom först 1942, det vill säga mitt under brinnande krig då enorma kulturhistoriska värden gick till spillo på kontinenten. Den nya fornminneslagen (FML) föregicks av en ny utredning som blev tillsatt under föregående decennium. I sitt utlåtande från 1938 framhöll man i likhet med fornminnesvårdskommittén, att en revision av fornminneslagen i möjligaste mån borde bygga på äldre principer (SOU 1938:60, s. 25). Och liksom i föregående utredning förespråkades en tillökning av ett antal lämningskategorier. I den specificerade listan ingick bland annat ”märkliga äldre färdevägar, milstenar och andra vägmärken, broar samt andra likartade anläggningar. Till fasta fornlämningar ha även hänförs fasta naturföremål, till vilka åldriga bruk, sägner eller historiska minnen av märklig beskaffenhet äro knutna. Detta innebär en utvidgning av begreppet fast fornlämning, som ju regelmässigt allenast avser sådana föremål, vilka utgöra resultatet av mänsklig verksamhet” (SOU 1938:60, s. 28; jämför Sjöborg 1815b).

Ännu en nyhet från de sakkunnigas sida var att man för ett mer effektivt skydd ville låta ett visst område i fornlämningens omedelbara närhet ”förbli i orubbat skick” (SOU 1938:60, s. 29). Områdets storlek skulle variera med hur betydelsefull man ansåg fornlämningen vara: ”Det synes sålunda vara önskvärt”, påpekade man, ”att kunna förbjuda t.ex. anordnande av en dansbana invid en betydande fornlämning, även om det ej är fråga om att anordna densamma i fornlämningens omedelbara närhet” (SOU 1938:60, s. 30). Någon kulturmiljövård i modern bemärkelse var det dock inte tal om, snarare handlade det om ett vidgat objektstänkande. Det sista och kanske mest betydelsefulla förslaget på förändring i 1938 års utredning var frågan om ålderskriteriet. I 1867 års fornminnesförordning och 1886 års ändring av

Figur 20. Även milstenar blev under 1940-talet klassade som fasta fornlämningar.

förordningen, användes begrepp som "hednisk tid", "fortiden" och "forn-tida" (SFS 1867:71; SFS 1886:19). Från de sakkunnigas sida fann man dem vara alltför snäva och tidsangivande. I stället föreslogs att man skulle använda sig av mer neutrala uttryck som "från äldre tider" och "från avlägsen tid" (SOU 1938:60, s. 28, 34).

1938 års sakkunnigutlåtande låg i långa stycken till grund för 1942 års FML. Begrepp som "fortiden" användes därför inte, men heller inte något av de som föreslogs i utredningen. I stället tillkom andra tidsneutrala uttryck och begrepp som "tidigare inbyggare", "forna tider", "fordom övergivna" och "åldriga". Därmed lämnades dörren öppen för att man i framtiden skulle kunna införliva allt fler och framförallt yngre kulturlämningar i fornlämningsbegreppet. Till kategorin övergivna "bostäder" och "boplatser", lade man i FML till "arbetsplatser". I linje med sakkunnigutlåtandet utvidgades fornlämningsbegreppet även med "lämningar av vårdkasar ävensom märkliga färdvägar, vägmärken, broar och likartade anläggningar från forna tider", samt "fasta naturföremål till vilka åldriga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen äro knutna". Man valde även att freda ett "så stort område på marken som tarvas för att bevara fornlämningen och bereda med hänsyn till dess art och betydelse nödigt utrymme däromkring" (SFS 1942:350).

Monumenten alltjämt i centrum

En förutsättning för en väl fungerande fornminneslag och en tillfredsställande minnesvård är som inledningsvis noterades att vi känner till var i landskapen olika lämningar befinner sig. En av förgrundsgestalterna i 1913–21 års fornminnesvårdskommitté var Sigurd Curman, som blott två år efter kommitténs utlåtande, 1923, övertog stolen som riksantikvarie. Upprepade gånger påpekade Curman nödvändigheten av att få till stånd en riksomfattande inventering (se även Pettersson 2001). Den exploatering som följde den tekniska och ekonomiska utvecklingen hade inneburit ett allt större rov på fornlämningsbeståndet, en situation som krävde bättre kunskap om beståndets utbredning. En inventering var också viktig för att egna hemköpare och byggföretag inte skulle känna sig lurade då den mark de köpt visade sig vara obrukbar på grund av framkomna men tidigare icke kända fornlämningar (Curman 1924).

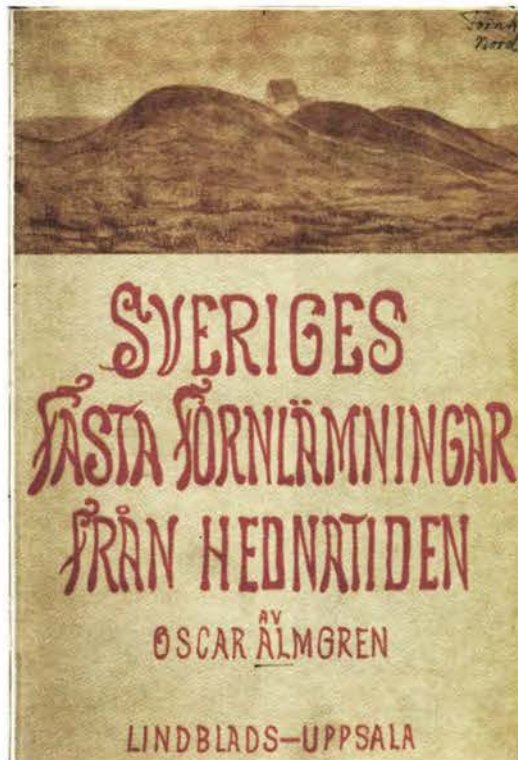
Enligt Curman hade inventeringen med andra ord både en bred samhällsekonomisk och kulturhistorisk betydelse. Men den hade också en högst påtaglig vetenskaplig funktion: ”Målet för alla dessa inventeringar är alldeles klart: att i ett land, där skriftliga urkunder från äldre tider äro mycket sparsamma och från äldsta tider alldeles saknas, söka samla alla de olikartade företeelser, som, sammanställda och rätt tolkade, skola kunna ge oss en stundom mera påtaglig och sammanhängande bild av landets utveckling än enbart skriftliga urkunder skulle kunnat, och i varje fall vägledande ljusglimtar över hittills mörka områden” (1936:234). Fornlämningsbegreppets vetenskapliga betydelse mot bakgrund av lämningarnas källvärde betonades redan i fornminnesvårdskommitténs utredning (SOU 1922:11, s. 1–2; se även Carlie & Kretz 1998:14). De fornlämningar som ur en vetenskaplig aspekt borde prioriteras, påpekade man, var de som tillhörde den tid då ”inga eller helt obetydliga skriftliga urkunder förefinnas”, det vill säga de från förhistorisk tid följt av medeltiden (SOU 1922:12, s. 7). Med andra ord styrdes fornlämningsbegreppet i hög grad av ett ålderskriterium, ett kriterium som under lång tid kom att ligga till grund för den antikvariska bedömningen.

För att starta upp ett så gigantiskt projekt som en riksomfattande inventering fordrades, som Curman själv uttryckte det, ”en *enhetlig, energisk och med tillräckliga arbetsresurser utrustad centralledning*. Därtill behöves *pengar, ganska mycket pengar*” (1924:III). Den ekonomiska frågan löstes princi-

piellt 1937. Riksdagen beslutade då att alla fasta fornlämningar ovan mark skulle registreras och utmärkas på den av Rikets Allmänna Kartverk (RAK) nyupprättade Ekonomiska kartan över Sverige. Med den tidigare Göteborgsinventeringen som förebild (1915–1929) och med erfarenheter från de sockeninventeringar som dragit igång redan 1925 i ryggen, påbörjade den nyinrättade Fornminnesavdelningen 1938 den så kallade kartinventeringen med Gotland som första område. Detta innebar starten för det moderna Riksantikvarieämbetet. I takt med RAK:s utgivning av Ekonomiska kartan fortskred arbetet inom den så kallade förstagångsinventeringen fram till 1977. Redan 1974 påbörjades andragångsinventeringen som kom att fortgå under dryga två decennier.

Vilka typer av lämningar registrerade man då under förstagångsinventeringen? Hur tolkade man inom antikvariska kretsar den gällande fornminneslagen? Det är inte utan skäl man kommit att kalla kartinventeringens första fas för en ”gravinventering” – begreppet talar för sig självt (Hyenstrand 1978:71). Med ålderskriteriet som ledstjärna registrerades främst sådant som man på goda grunder kunde hänföra till förhistorisk tid och medeltid, vid sidan av gravar även runstenar, hållristningar, stensträngar, fornborgar, husgrunder och vissa typer av ruiner (Winberg 1978:91–92). Som vägledning i inventeringsarbetet användes 1923 och 1934 års upplagor av Oscar Almgrens mycket populära bok *Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden* (den senare upplagan med tillägg av K.A. Gustawsson) och den lite mer populärt hållna versionen *Våra minnesmärken från hedenhös* (Selling 1988:17).

Inventeringens begränsade objektsurval berodde emellertid inte på något ointresse eller någon okunskap. Bakgrunden var i stället den låga resurstilldelningen och att kartproduktionen dikterade inte bara inventeringens geografiska förlopp utan även dess tempo. I långa stycken valde man därför att hålla fast vid äldre registreringsprinciper (Selling 1988:17–18; Winberg 1978:93).

Figur 21. 1934 års upplaga av Oscar Almgrens *Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden* som under lång tid fungerade som vägledare vid fornminnesinventeringen.

Figur 22–23. Genom den riksomfattande fornminnesinventeringen har listan över fasta forn­lämningar successivt kommit att öka.

Denna beroendeställning till kartproduktionen fick även andra återverkningar på urvalet av lämningsskategorier. Trots att boplatser under flat mark sedan 1886 räknades som fasta fornlämningar, att stenåldersboplatser registrerades vid Göteborgsinventeringen, liksom vid inventeringarna i samband med sjöregleringen och kraftverksutbyggnaden i Norrland på 1940-, 50- och 60-talen, och att boplatser dessutom ingick som en egen kategori i Almgrens bok, förblev de under förstagångsinventeringen länge oregistrerade. Undantag gjordes för vissa husgrunder från järnåldern och stenåldersboplatser med dignitet som Alvastra pålbyggnad i Östergötland. Orsaken var inte i första hand, som man skulle kunna tro, det faktum att boplatser kan vara svåra att identifiera och att en registrering av dem skulle verka tidsödande på en redan ansträngd ekonomi, även om det säkert också spelade roll. Nej, det överskuggande problemet bakom denna exkludering var i stället att de ansågs svåra att områdesmässigt begränsa och att man av karttekniska skäl upplevde dem som problematiska att redovisa (Seling 1988:17). Först vid ingången till 70-talet blev (stenålders-)boplatser föremål för registrering i samband med att fornminnesinventeringen kom att beröra Göteborg och Bohuslän och Norrland (Hyenstrand 1979, Löthman 1978, 1980).

Helt statisk förblev nu inte tillämpningen av fornlämningsbegreppet. I samband med 1942 års FML kompletterades lämningsslistan med färdvägar, vägmärken och broar. Viktigast blev emellertid med tiden begreppet "arbetsplats" (Seling muntl.). Under denna kategori hamnade bland annat spår efter järnhantering (framförallt i Gästrikland och Småland), ödesbölen och de enorma fångstgropssystem som på 50- och framförallt 60-talet uppdagades under inventeringen av Norrland, främst i Jämtland (se Hyenstrand 1978:70; Winberg 1978:95). Eftersom allt större områden genomsöktes ökade också kännedomen om nya lämningstyper. Främst skedde detta efter det att de gravrikaste delarna av landet, Öst- och Mellansverige, blev färdiginventerade och att nya områden med delvis nya typer av lämningar blev rekognoscerade (Hyenstrand 1978:70; Seling 1988:18). Följaktligen spelade erfarenheter och inventeringens geografiska förskjutning under efterkrigstiden roll för att fler lämningsskategorier blev registrerade, en tillväxt som låter sig följas i de arbetsföreskrifter och andra handlingar som under 50- och 60-talen författades inom Fornminnesavdelningen. Den sista i raden, allmänt kallat för "den röda", utkom 1969 och användes mycket länge som en grundläggande handbok vid inventering (Seling 1969).

Miljö och funktionalism som ledstjärnor

Ur ett bevarandeperspektiv innebar efterkrigstidens framstegsoptimism ett par decennier av åderlåtning. Med varierad iver raserades gamla stadskärnor för att ge plats åt modernare bebyggelse. Den tilltagande urbaniseringen, parad med en expansiv utbyggnad av infrastrukturen, innebar att fornlämningsområden på löpande band förvandlades till allt ifrån trafikplatser och trafikleder till förorts- och industriområden. Då kulturminnesvården var lågprioriterad gjordes föga för att motverka denna utveckling (Kleberg 1987:23; Noreen 1987:13). Även miljön var hårt ansatt: De ökade miljö- och giftutsläppen, de växande sopbergen, trafikproblemen, kraftverksutbyggnaden av älvar och etableringen av storindustriell verksamhet som trä- och pappersmassaindustrier, oljeraffinaderier och kärnkraftverk längs våra kuster, blev mot slutet av 60-talet helt enkelt allt för påtagliga för att man längre skulle kunna bortse från dem.

Inför de växande hoten mot både natur- som kulturmiljöer ställdes med tiden ökade krav på att upprätta en mer långsiktig och därmed hållbar samhällsplanering. En sådan fysisk riksplanering (FRP) presenterades mot slutet av 60-talet. I stället för att i efterhand bedöma exploateringsens miljö-

Figur 24. I stället för enskilda monument började man under 70-talet allt oftare att rikta uppmärksamheten mot hela kulturmiljöer.

konsekvenser blev det nu upp till exploatörerna själva att inför nyetablering bevisa att de kunde nå upp till gällande miljökrav (Holm 1987:32). I en proposition kunde man konstatera att de efterkrigstida samhällsförändringarna hade medfört ”risk för total utträdning av den äldre kulturmiljön inom stora landskapsavsnitt”, och att kulturminnesvårdens målsättning därför måste vara att ”bibehålla ett så rikt bestånd av kulturminnen och kulturmiljöer, att möjligheten bevaras för allmänhet och forskning att följa landets odlings- och bebyggelsehistoria och förstå den utveckling som har lett fram till vårt nuvarande samhälle” (SOU 1971:75, s. 175). Med andra ord betonades samhällets totala historia och dess utnyttjande av landskapet (Hyenstrand 1983:41).

År 1972 presenterades i en statlig utredning, MUS 65, genomgripande förslag på en omorganisation av kulturminnesvården. Målet var att integrera den i den allmänna samhällsplaneringen och att ansvaret skulle delas mellan stat och kommun (Noreen 1987:14; Pettersson 2003). Kulturminnesärenden skulle behandlas och vara underordnade den regionala myndigheten för att på så vis förenkla beslutsprocessen och anpassa minnesvården efter lokala förhållanden. I linje med länsstyrelseren 1976 inrättades länsantikvarietjänster som ytterst kom att bära ansvaret för den regionala vården av kulturminnen inom ramen för FRP och för att vårdprogram över riks- och länsintressanta kulturmiljöer blev upprättade (J. Grundberg 2000:84). Länsstyrelseren innebar en partiell decentralisering av kulturminnesvården. Detta låg helt i linje med tidens krav på medborgerlig demokratisering och betoningen av kulturarvets roll som identifikationsresurs. Det var en traditionsrik och hemvård miljö, som alla hade möjlighet att ta del av för sitt välbefinnande och för sin identitet, man skulle värna om, inte gamla enskilda monument som i första hand borde skyddas från allmänheten (Noreen 1987:14). Riksantikvarieämbetets huvuduppgift blev, vid sidan av viss fortsatt ärendehandläggning, att lägga fram riktlinjer och verksamhetsplaner och att bistå de lokala beslutsfattarna med råd och förslag (Ödmann 1993:59). Fornminnesavdelningens sysslor bestod vid sidan av fornminnesinventeringen bland annat i att utarbeta länsvisa kulturmiljöbeskrivningar och att arbeta inom ramen för fastighetsbeteckningsreformen (se t.ex. Hyenstrand 1982; Selinge 1976; Löthman muntl.).

Vilka effekter hade då 70-talets kulturpolitik på fornlämningsbegreppet? Till att börja med innebar omorganiseringen av kulturminnesvården att det ytterst blev länsstyrelsen och länsantikvarien som kom att bära ansvaret för bedömningen av vad som regionalt skulle klassas som fasta fornlämningar,

Figur 25. Kulturminne av industriell art: Stenbrott från 1800-talet ute på Subbehalvön i Varberg.

även om Riksantikvarieämbetet alltså äger överinseende och överklaganderätt gentemot dessa beslut. Av hävd har man dock huvudsakligen valt att följa Riksantikvarieämbetets bedömning så som den presenteras i det riksomfattande registret över fasta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar – Fornminnesregistret (FMR) (Olsson 2003:13).

I samband med kartverkets revidering av den ekonomiska kartan startade som sagt inventeringens andra fas 1974. Erfarenheter från inventeringens första fas visade på att kretsen av potentiella kategorier av fasta fornlämningar inte motsvarade bedömningen utifrån FML. Med ökade ekonomiska resurser och med nya kulturpolitiska riktlinjer blev målsättningen att skapa en mer heltäckande redovisning. Detta innebar att yngre kulturminnen nu på allvar blev föremål för registrering: "Huvudkravet på en fornlämning", konstaterade Klas-Göran Selinge i sin skiss över tänkbara riktlinjer för fornminnesinventeringens verksamhet, "blir således att den skall vara övergiven, medan tillkomsttiden har underordnad betydelse" (1974:14). Dessutom innebar det att man gick från ett konventionellt fornlämningsbegrepp, med förhistoriska gravar i centrum, till att i högre grad betona lämningar som sattes i samband med försörjning, såsom spår av äldre odlingslandskap (som fossila åkrar, stenhägnader och röjningsrösen),

kommunikationsleder (hålvägar och runstensvägar), bergs- och metallhantering (gruvor, hyttplatser och järnframställningsplatser), småskalig industriell verksamhet (tjärframställningsplatser, kvarnar och sågar), bebyggelselämningar (torp, ödesbölen och by- och gårdstomter), fångstsystem (fångstgropar) och kustanknutna lämningar (som tomtningar och fiskelägen) (se t.ex. R. Jensen 1993; Norman 1998; Selinge 1974). Det karttekniska problemet med fornlämningar utan känd begränsning, som boplatser men också kulturlager i medeltidsstäder, löstes under 70-talet genom att man började tillämpa R inom parentes (R). Vad man gjorde var att man helt enkelt övertog Lantmäteriverkets praxis att markera ägolorter utan känd begränsning (Löthman muntl.).

1970-talets fornlämningsbegrepp kom som synes att färgas av det spirande intresset för miljön och en funktionalistisk samhällssyn. Sammantaget innebar det att fokus riktades mot utnyttjandet av kulturlandskapet över tid. Även synen på forntiden genomgick under denna period en förändring: Medan man tidigare främst tolkade skillnader i det arkeologiska källmaterialet som uttryck för olika kulturgrupper (kulturhistorisk arkeologi), blev det under 60- och framförallt 70-talet på modet att förklara dessa olikheter som ett resultat av skilda ekonomiska strategier i en varierad och över tid föränderlig miljö (processuell arkeologi). Inom Fornminnesavdelningen visade man tidigt intresse för brittiska funktionalister som Grahame Clark

Figur 26. Nya lämningskategorier har sedan 60-talet uppdagats under de omfattande exploateringsgrävningar som genomförts i samband med storskaliga infrastrukturella satsningar.

och David L. Clarke men också för den i Göteborg verksamme och processuellt inspirerade Carl-Axel Moberg (Sellinge 1974; Hyenstrand 1975): ”Fornminnesinventeringen har sökt hävda ett funktionellt och processuellt miljöbegrepp, dvs att det som miljö definierade området skall erbjuda möjligheter att förstå formernas funktionella bakgrund i landskapet” skrev den dåvarande avdelningsdirektören för fornminnesinventeringen Åke Hyenstrand (RAÅ PM 1978:1, s. 43.) I synnerhet visade sig systemteorin vara väl ämnad för Fornminnesavdelningens arbete inom ramen för FRP (Hyenstrand muntl.).

Det fanns fler faktorer som under 70-talet bidrog till att antalet registrerade lämningstyper ökade inom ramen för fornminnesinventeringen. En sådan var att man inom Riksantikvarieämbetets Fornminnesavdelning började bedriva forskning kring olika lämningstyper och att kontakter hade knutits med forskare inom andra ämnesområden, som ortnamnsforskning och inte minst kulturgeografi. Detta samarbete påverkade framförallt kunskapen om agrara lämningar (Hyenstrand 1975:14; Sellinge 1974, 1988:27). En annan faktor var utgrävningsverksamheten som i samband med de offensiva infrastrukturella satsningarna ökade explosionsartat under 60- och 70-talen (för diskussion, se Welinder 2003). På så vis uppdagades nya typer av lämningar vilket ställde högre krav på en striktare bedömning av vad som var en fast fornlämning och därmed också vad som var rimligt att undersöka och för exploatören att bekosta (se Trotzig 1981:11; Trotzig muntl.). Liknande krav på en klarare bedömning ställdes även vid mitten av 70-talet i samband med planerna på en datorisering av fornminnesregistret – för en standardiserad registrering krävdes en likartad bedömning, liksom en enhetlig nomenklatur (Trotzig muntl.).

Kulturmiljövårdens och fornlämningsbegreppets regionalisering

1980- och 90-talens kulturpolitiska målsättning var i långa stycken en vidareutveckling av den under 70-talet inslagna vägen. Alltjämt betonades därför en vidgad rumslig såväl som tidlig förståelse av kulturarvet och den historiska kontinuiteten i landskapet. Lämningsar skulle inte förstås isolerade, först i relation till ett större kulturlandskap kommer de till sin rätt och kan då tjäna människan genom att skapa trygghet och en fastare förankring i tillvaron. Nyckelbegreppet blev kulturmiljövård och i kontrast till det äldre museala och nationella kulturminnestänkandet betonades kulturarvets identitetsskapande roll och regionala betydelse inom den samtida livsmiljön.

Målsättningen var att lyfta fram de kulturkvaliteter som finns i den bygd där människorna verkar. Och eftersom kulturarvet är en integrerad del av allas vår vardagsmiljö, och därtill genomgår ständiga förändringar, bör det i första hand inte passivt bevaras utan tvärtom brukas och levandegöras, hette det. I linje med detta skulle minnesvärden, som det står i 1987/88 års kulturmiljövårdsproposition, ”bygga på samspel mellan insatser i enlighet med medborgarnas uppfattningar om vari de viktiga kulturkvaliteterna ligger och en utveckling av den allmänna medvetenheten och kunskapsbasen” (Reg. prop. 1987/88:104, s. 30; se även SOU 1995:84; Reg. prop. 1996/97:3). Med utgångspunkt tagen i ett mer levande antropologiskt kulturbegrepp, och under påverkan av tidens kritiskt reflexiva, tolkningspluralistiska och mer humanistiskt präglade arkeologi (postprocessuell arkeologi), blev det återigen aktuellt att mer kraftfullt betona kulturarvets immateriella upplevelse- och pietetsvärden.

Med naturresurslagen och plan- och bygglagen, båda från 1987, gavs kulturmiljövården en integrerad roll i den kommunala mark- och bebyggelseplanläggningen. Ansvar för kulturmiljövården kom visserligen alltjämt att vila på länsstyrelsen men planeringen blev en kommunal angelägenhet. På så vis ville man stärka medborgarens inflytande men också ansvar inom det lokala planeringsarbetet (Blomkvist 1990; Ödmann 1993:83). Det senare poängterades även i kulturminneslagen (KML) som trädde i kraft

Lag (1988:950) om kulturminnen m. m.

1 kap. Inledande bestämmelser

1 § Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.

2 § I denna lag finns bestämmelser om fornminnen, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen samt om utförelse av kulturföremål ur landet. Länsstyrelsen har tillsyn över kulturminnesvården i länet.

Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, i denna lag i fortsättningen kallat riksantikvarieämbetet, har överinseende över kulturminnesvården i landet. Riksantikvarieämbetet får överklaga beslut av domstol eller annan myndighet enligt denna lag.

F (1988:1131) med instruktion för Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, ändr. g. Får 1989:417, 922, 1990:286, 1993:380.

3 § Vad som föreskrivs i denna lag om ägare av fastighet eller byggnad skall, då fastigheten eller byggnaden innehåller som fideikommiss eller under därmed jämförliga förhållanden eller med ständigt besittningsrätt, gälla innehavaren.

2 kap. Fornminnen

Fasta fornlämningar och foräfynd

1 § Fasta fornlämningar är skyddade enligt denna lag.

Fasta fornlämningar är följande lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna

1. gravar, gravbyggnader och gravfält samt kyrkogårdar och andra begravningsplatser,
2. resta stenar samt stenar och bergytter med inskrifter, symboler, märken och bilder samt andra ristningar eller målningar,
3. kors och minnesvårdar,
4. samlingsplatser för rättskipning, kult, handel och andra allmänna ändamål,
5. lämningar av bostäder, boplatser och arbetsplatser samt kulturlager som uppkommit vid bruket av sådana bostäder eller platser, liksom lämningar efter arbetsliv och näringsfång,
6. ruiner av borgar, slott, kloster, kyrkobyggnader och försvarsanläggningar samt av andra märkliga byggnader och byggnadsverk,
7. färdvägar och broar, hamnanläggningar, vårdkasar, vägmärken, sjömärken och likartade anläggningar för samfärdsel samt gränsmärken och labyrinter,
8. skeppsvrak, om minst ett hundra år kan antas ha gått sedan skeppet blev vrak.

Fasta fornlämningar är också naturbildningar till vilka ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna liksom lämningar efter äldre folklig kult.

2 § Till en fast fornlämning hör ett så stort område på marken eller på sjöbotten som behövs för att bevara fornlämningen och ge den ett tillräckligt utrymme med hänsyn till dess art och betydelse. Detta område benämns fornlämningsområde.

När fråga uppkommer om fastställelse av gränserna för ett fornlämningsområde, prövas frågan av länsstyrelsen.

Då ett ärende om fastställelse av gränser tas upp av någon annan än ägaren av området, skall denne underrättas om ärendet och ges tillfälle att yttra sig i saken. Underrättelsen skall ske genom delgivning.

Figur 27. 1988 års kulturminneslag är det ännu gällande ramverket för vilka typer av lämningar som ska klassas som fasta fornlämningar. Notera att skeppsvrak utgör punkt 8.

1989 och där det fastslogs att det är allas ansvar att skydda och vårda kulturmiljön (SFS 1988:950). I propositionen inför KML anslöt man sig i långa stycken till den äldre fornminneslagen (för diskussion, se Selinge 1988). Man kunde dock konstatera, att eftersom fornlämningsbegreppet över tid tenderar att förändras måste det anpassas efter nya vetenskapliga och arkeologiska landvinningar, men också efter ändrade krav på vad medborgarna anser vara värt att bevara. Till skillnad från FML, som i princip enbart utgör en lista över olika lämningskategorier, presenterades i KML tre kriterier för vad som skulle räknas som fasta fornlämningar: att de tillkommit i forna tider (ålderdomskriterium), genom äldre tiders bruk (funktionskriterium) och att de är varaktigt övergivna (övergivenhetskriterium) (SFS 1988:950, 2 kap. 1 §). Därmed möjliggjordes en än mer elastisk tillämpning av fornlämningsbegreppet.

Fornminnesinventeringens ambition under 80-talet var liksom under 70-talet att utvidga kretsen av fasta fornlämningstyper. I linje med detta liknades fornlämningsbegreppet vid ett tillfälle vid en "kärna" som med tiden

Bilden nedsläckt p g a att fotografen inte är identifierad

Figur 28–29. Det döljer sig en hel del kulturlämningar i våra skogar.

tillväxer med nya ”årsringar” och ”utskott” – kategorier och objekt (ATA PM 1980:7). Principen man följde fram till mitten av decenniet var att tillämpa fornlämningsbegreppet efter en någorlunda gemensam mall. Samma kriterier och definitioner, och i förlängningen samma lämningstyper, skulle gälla för i stort sett hela landet. Tendensen under senare delen av 80-talet var att man började frångå äldre principer vid beslut vilket resulterade i vissa regionala skillnader. Bakom detta låg flera samverkande faktorer. En sådan var att nya områden inventerades, med nya och områdesspecifika

lämningstyper som var svåra att foga in i befintliga kategorier. En annan faktor var att man på vissa länsstyrelser och läns museer tog sig den rätt som sedan länsstyrelse-reformen hade inneburit att de själva kunde besluta om vad för typer av kulturlämningar som skulle fredas. Den tredje och sista omständigheten var att Riksantikvarieämbetet 1987 genomgick en omorganisation och att dokumentationsenheten och registerenheten splittrades, vilket påverkade den tidigare enhetligheten vid bedömningen av fasta fornlämningar (Bertilsson muntl.).

Inom Riksantikvarieämbetet började det allt mer divergerade fornlämningsbegreppet, och i en del fall även den selektiva R-markeringen som innebar att enbart ett urval av vissa lämningskategorier blev R-märkta, mot slutet av 80- och början av 90-talet att uppfattas som ett problem. Man såg det som "farligt att ha regionala skillnader i tillämpningen av fornlämningsbegreppet" (RAÄ, Minnesanteckningar), eftersom "bristen på tydlig policy kan leda till en successiv framväxt av regionala fornlämningsbegrepp vilket är olämpligt" (RAÄ, PM 5/91). År 1993 kunde läget sammanfattas på följande vis: "För vissa kategorier av kulturlämningar råder i dag en viss oenighet, eller i varje fall oklarhet, vad gäller tolkningen av kulturminneslagen och tillämpningen av fornlämningsbegreppet. En förhoppning är att en ökad enighet skall kunna komma till stånd framöver mellan aktörerna inom kulturmiljövården i dessa frågor. Vi är överens om det mesta, men det finns fortfarande frågor att reda ut. Enligt min uppfattning är det således viktigt, ja nödvändigt, att alla aktörer inom kulturmiljövården hanterar fornlämningsbegreppet så enhetligt som möjligt, att vi samarbetar och att vi drar åt samma håll" (R. Jensen 1993:59).

Kritiken mot den antikvariska hanteringen av fornlämningsbegreppet var inte bara intern. Den kom även utifrån och bottenade främst i att stora arealer mark på grund av omfattande R-märkningar upplevdes som begränsande för ägarens exploateringsrätt. Reaktionen kom framförallt från skogsägare på vars ägor man hade registrerat omfattande röjningsröseområden, så kallade hackerör. Just fornlämningar i skogslandskapet blev med den nya skogspolitiken och ändringen av skogsvårdslagen (SFS 1993:553, SKSFS 1993:2), liksom de hot mot kulturlämningar som det moderna skogsbruket medfört, mycket uppmärksammade under 90-talet. För att öka kunskapen om vårt skogliga kulturarv, och samtidigt skapa underlag för att integrera det i en effektiv kulturminnesvård, påbörjades i samarbete mellan dåvarande Skogsvårdsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet ett omfattande inventeringsprojekt – Skog och Historia. Kartinventeringen, däremot, trappades kraftigt ned vid mitten av 1990-talet.

Provinsialismen tur och retur – mot en dialog om fornlämningsbegreppet

Under 90-talet riktades även kritik mot att de kulturmiljövårdsplaner som sattes upp under föregående decennier i föga utsträckning blivit realiserade. Det var en sanning med modifikation, framhölls det, att man lyft blicken från de enskilda monumenten till att även innefatta hela miljöer. Kritiken gällde även att på tok för lite hade gjorts för att främja regionala intressen i bevarandefrågor. Försöken att få till stånd en dialog med medborgarna hade varit ytterst begränsade samtidigt som tolkningsföreträdet kommit att stanna hos den centrala myndigheten (se t.ex. Burström, Winberg & Zachrisson 1997; Carlie & Kretz 1998:20–21; Welinder 1993; för diskussion se även Tagesson 2001). Situationen hotade att kväsa det lokala engagemanget för de regionala kulturminnesbestånden och därmed också att underminera kulturmiljövården.

2000-talets kulturmiljövårdspolitik har, i linje med Agenda kulturarv, så långt kommit att handla om att knyta ihop påsen efter de senaste decenniernas försök till kulturpolitisk samhällsanpassning; att decentralisera kulturarvsförvaltningens ansvarsområde, att öppna upp för en dialog om kulturarvets värdegrunder och att etablera en samverkan mellan medborgare och kulturarvsförvaltande institutioner. Ytterst måste kulturarvsförvaltningen organiseras för att värna om en hållbar demokratisering vilket ställer krav på ett ökat medborgarinflytande och en anpassning av kulturarvsbegreppet efter dagens mångkulturella samhälle, heter det (för diskussion, se Gustafsson & Karlsson 2004).

De diskussioner som berört fornlämningsbegreppet har bland annat handlat om huruvida man ska begränsa eller fortsätta att utvidga kretsen av fasta fornlämningar. En annan viktig fråga är hur vi bör göra för att precisera och tydliggöra vad som menas med fast fornlämning, främst med avseende på sentida bebyggelselämningar och skogliga lämningar. Bakgrunden är de satsningar som gjorts inom projektet Skog och Historia och utvecklingen av ett digitalt fornminnesinformationssystem (FMIS) som presenterat en delvis ny fornminnesnomenklatur (RAÄ PM 2002:5). Diskussionen har också berört hanteringen av fornlämningsbegreppet mot bakgrund av

Figur 30. Agenda kulturarvs programförklaring.

dagens kulturpolitiska målsättningar och hur det ska kunna anpassas i samklang och i dialog med andra samhällsaktörer (Olsson 2003). Hur ska man ställa sig till bruks- och exploateringsrätten i områden med ytmässigt omfattande fornlämningar (som boplatss- och röjningsröseområden) och hur ska fornlämningsbegreppet med tanke på decentraliseringen och lokala aktörers krav på medbestämmanderätt anpassas regionalt?

Dagens provinsialism har sina historiska förebilder, men också sin historiska förklaring. Sett ur ett kortare historiskt perspektiv är den senaste tidens diskussion om en demokratisering av fornlämningsbegreppet i mångt och mycket en reaktion på att man som medborgare sedan slutet av 1800-talet i stor utsträckning varit exkluderad från samtal som berör kulturarvsfrågor och i förlängningen från vad det är som ska bevaras och varför. Så har inte alltid varit fallet. Sett ur ett längre historiskt perspektiv så har relationen mellan den centrala kulturarvsförvaltningen och provinsiella

Figur 31. Romantikens vurmande för det svenska landskapet och forntida lämningar förenade i en och samma bild.

aktörer, som hembygds- och fornminnesföreningar, ibland varit spänt, ibland neutralt och vid ytterligare andra tillfällen har det funnits ett konstruktivt samarbete (se t.ex. Beckman 1993:86–88). Grovt sett skulle man kunna säga, att under perioder då kulturarvsförvaltningen varit svagt organiserad, som under 1700-talet och 1800-talets förra hälft, har förhållandet inte sällan varit komplementärt. Däremot har kulturarvsförvaltningens tolkningsföreträdare under andra tider, som under 1800-talets senare del, tvärtom ibland givit upphov till kontroverser.

Den provinsialism jag här talar om är minst lika gammal som det statliga, nationella, intresset för landets minnesmärken. Spår av den finner vi redan under 1600-talet i form av lovtal över den egna bygdens förträfflighet och i den ortbeskrivningsflora som då började ta form. Men det var först under 1700-talet som provinsialismen på allvar blommade ut, det vill säga under samma period som den nationella chauvinismen kom av sig och som den antikvariska verksamheten överlevde mycket tack vare det lokala engagemanget. Under 1800-talet ökade som bekant intresset för landets kulturarv dramatiskt, såväl nationellt som regionalt. Den antikvariska verksamheten som bedrevs inom den centrala förvaltningen kompletterades under seklets första del lokalt av engagerade, privata aktörer. Men nya tider stod för dörren och under 1800-talets andra hälft skar sig samarbetet. Gränsen mellan vad som betraktades som seriös respektive icke seriös fornforskning markerades och från statligt håll började man att understödja forskning, en heltidsanställd yrkeskår och så småningom även utbildning.

Samtidigt som den antikvariska verksamheten än mer förstatligades blev den, som tidigare noterades, alltmer centraliserad och knuten till vår huvudstad. Kvar ute i landet fanns alla de som betraktade sig själva som fornforskare, men vars forskning kom att hämmas av seklets fornminneslagar. Ett viktigt led i denna brytning var den så kallade hembudsplikten som innebar att föremål av brons och koppar vid sidan av guld- och silverföremål skulle tillfalla staten och dess samlingar (Wetterberg 1992:41–45). Inom de framväxande fornminnesföreningarna reagerade man kraftigt på att möjligheten att bedriva privat fornforskning och att skapa egna samlingar blev beskurna. Liksom i dag löd kommentaren att förhållandet riskerade att utarma intresset för den lokala bygdens historia och dess kulturarv. Skillnaden är, att medan dagens projicering på bygdens kulturskatter kanske främst bottenar i vårt medlemskap i EU och den tilltagande globaliseringen, var den tidens reaktion från ”de fria forskarna”, som Nils Gabriel

Djurklou kallade sig själv och sina gelikar, ett svar på den alienation man kände i samband med urbaniseringen, internationaliseringen och industrialiseringen.

Under 1900-talet kom det lokala intresset för kulturarvet att tidigt kanaliseras via den framväxande hembygdsrörelsen och under 70- och 80-talen genom bland annat den inflytelserika Gräv-där-du-står-rörelsen (se även Edquist 2005). Detta intresse har, som vi tidigare kunde se, på intet vis minskat. Tvärt om har det från 90-talet och framåt eskalerat. Och för att tillmötesgå detta, och för att samtidigt ta till vara på det lokala engagemang som många visar, lägger man i dag stor vikt vid att både förmedla om och att integrera lokala intressenter i pågående projekt och direkta arkeologiska undersökningar (Feldt 2002; Högberg 2002; Holtorf & Högberg 2005).

För att sammanfatta det hela så har fornlämningsbegreppet genom historien kommit att präglas av en komplex väv av faktorer. Utöver olika kulturpolitiska och juridiska omständigheter har jag som exempel tagit upp kulturarvsförvaltningens organisation, dess ekonomi liksom dess praktik i form av inventering och forskning där både personliga och forskningskollektiva insatser spelat en avgörande roll för bedömningen av vad som sedan mitten av 1800-talet kommit att gå under benämningen fasta fornlämningar. Fornlämningsbegreppet har också kommit att präglas av den ömsesidighet och det samspel som genom historien funnits mellan den centrala förvaltningen och lokala intressenter. Jag tänker då inte enbart på det förhållandet att man vid en antikvarisk bedömning i varierande grad tagit hänsyn till minnesmärkenas lokala pietetsvärden, utan även på det engagemang som funnits och som alltjämt finns och som väsentligt bidragit till en tidvis aktiv regional kulturminnesvård.

Förhållandet mellan den centrala kulturarvsförvaltningen och lokala aktörer som hembygds- och fornminnesföreningar har emellertid inte alltid präglats av ömsesidighet. Kulturarvsförvaltningens tolkningsföreträdare, som i frågan om vad som ska bevaras, i vilken mån andra än de officiellt initierade ska få ägna sig åt mer närgående studier och hur det studerade materialet ska tolkas, har därför inte varit okontroversiellt. Vad som kan sägas karakterisera fornlämningsbegreppet och dess historia är således inte enbart *vad* det är som över tid väljs ut, utan också *vem* det är som får välja och i *vems* intresse detta görs. Detta är aspekter av fornlämningsbegreppets

konstruktion som ständigt måste ventileras och problematiseras och som säkert kommer att mynna ut i nya polariserande monologer men också i framtida konstruktiva dialoger.

Denna skrift är en sammanfattning av den utredning om fornlämningsbegreppets historia som undertecknad genomförde på uppdrag av Riksantikvarieämbetet under hösten 2002. Delar av texten ingår även i artikeln 'Konsten att konstruera ett kulturarv. Om fornlämningsbegreppet och den antikvariska verksamhetens historia' (2005b), samt *Fornminnen Kulturminnen Lokalminnen* (Jensen under utgivning).

Källförteckning

Opublicerat

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), Stockholm

Ämbetsarkivet 4 (1976–)

PM 1980:7. Minnesanteckningar från överläggningar mellan Statens lantmäteriverk (LMV-PE) och riksantikvarieämbetet (RAÄ-Df), 1980-02-01.

Kungliga biblioteket (KB), Stockholm

Fb 5. Aschaneus, Martin. 'Collectanea de Antiquitatibus'.

Fc 3. Johannes Rhezelius. 'Monumenta runica in Ölandia'.

Fe 23. Brocman, Nils Reinhold. 'Berättelse om åtskilliga Ålderdoms Lemningar, i Anledning af den på Kongl Maj:ts allernådigsta Befallning och efter kongl. Maj:ts samt Riksens Högloff Cancelli Collegii Godtfinnande förättade Resa til Helsingland år 1763'.

Fh 1. Peringskiöld, Johan. 'Monumenta sveo-gothorum, introduktion'. Häri ingår en översättning till svenska av Johan Hadorphs latinska manuskript om forntida gravskick översatt av hans son Johan Hadorph.

Fl 5:2. Johan Peringskiöld. 'Monumenter i Södermanland 1684'.

Riksantikvarieämbetet (RAÄ), Stockholm

'Minnesanteckningar från enhetsmöte den 1991-12-17'.

PM 1978:1. Hyenstrand, Åke. 'Fornminnesinventeringen 1978–1982.

Program Problem Prognos'. RAÄ, Dokumentationsbyrån, Sektionen för fornminnesinventering.

PM 5/91.

PM 2002:5. Kunskapsavdelningens PM:Serier. Projekt Fornminnesinformation. Lista med lämningstyper.

Uppsala universitets bibliotek (UUB), Uppsala

S 73 (Nordiska samlingen).

Publicerat

- Adolfsson, Maria. 2000. *Fäderneslandets kännedom. Om svenska ortbeskrivningsprojekt och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet*. Etnologiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm.
- Aschaneus, Martin. 1925. 'Collectanuem monumentale runicum'. Utgiven av G. Gihl. *Upplands fornminnesförenings tidskrift*. Band 10. Bilaga 1925–30. Sid. 29–51.
- Almgren, Oscar. 1934. *Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden*. J. A. Lindblads förlag, Uppsala.
- Antiquarisk tidskrift för Sverige*. 1864. Första delen.
- Baudou, Evert. 1997. *Gustaf Hallström – arkeolog i världskrigens epok*. Vitterhetsakademiens serie Svenska lärde. Bokförlaget Natur och Kultur, Stockholm.
- 2004. *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
- Beckman, Svante. 1993. 'Om kulturarvets väsen och värde'. I: J. Anshelm (red.), *Modernisering och kulturarv. Essäer och uppsatser*, sid. 61–124. Brutus Östlings bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag.
- Blomkvist, Nils. 1990. 'Den nya kulturmiljövården. Du är själv med och bestämmer'. I: N. Blomkvist (red.) *Kulturmiljö. Historien i landskapet*. Utbildningsradion & RAÄ.
- Burström Mats. 2004. 'Samtidsarkeologi bryter ny mark'. *Tvärnsnitt* 3:04. Sid. 50–53.
- Burström, Mats, Winberg, Björn & Zachrisson, Torun. 1997. *Fornlämningar och folkminnen*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Carlie, Anne & Kretz, Eva. 1998. *Sätt att se på fornlämningar. En teoretisk och metodisk grund för värdebedömning inom kulturmiljövård*. Institutionen för arkeologi, Lunds universitet. Report Series No 60. Lund.
- Curman, Sigurd. 1924. 'Riksantikvariens årsberättelse för år 1924'. *Fornvännen*. Årgången 19. Sid. I–XLIV.
- 1936. 'Vita fläckar på Sveriges karta. Föredrag i Svenska Sällskapet för antropologi och geografi Vegadagen 1936. *YMER*. Femte årgången. Sid. 231–264.
- Edquist, Samuel. 2005. 'Folklig kulturarvsproduktion i Sverige 1880–2000'. I: P. Aronsson & M. Hillström (red.) *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserade kulturarvets förändring*, sid. 181–191. Tema kultur och samhälle, Skriftserie 2005:2. Linköpings universitet.

- Dahlberg, Erik. 1924. *Svecia antiqua et hodierna. Sverige i forntid och nutid*. Nationalupplaga. Fröléen & comp, Stockholm.
- Feldt, Ann-Charlott. 2002. 'Reflexivitet i mötet med amatörarkeologer'. I: Å. Bergren & M. Burström (red.) *Reflexiv fältarkeologi? Återsken av ett seminarium*, sid. 176–182. Riksantikvarieämbetet, Stockholm & Malmö Kulturmiljö, Malmö.
- Floderus, Erik & Gustawsson, Karl-Alfred. 1946. 'Fasta fornlämningar'. I: A. Schück *et al.* (red.) *Ad Patriam Illustrandam. Hyllningsskrift till Sigurd Curman 30 april 1946*, sid. 241–320. Almqvist & Wiksells boktryckeri AB, Uppsala.
- Grundberg, Leif. 2000. 'Älvkvarns kult och offerkällor. Om fornminnen, forskare och samtiden – några exempel från Uppland och Västmanland'. I: L. Ersgård (red.) *Människors platser – tretton arkeologiska studier från UV*, sid. 89–106. RAÄ's arkeologiska undersökningar skrifter no 31.
- Grundberg, Jonas. 2000. *Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag. En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik*. GOTARC Serie C. Arkeologiska Skrifter No 33. Institutionen för arkeologi, Göteborgs Universitet & Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Gustafsson, Anders & Karlsson, Håkan. 2004. *Kulturarv som samhällsdialog? En betraktelse av kulturarvsförmedling*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Hildebrand, Hans. 1873. 'Sveriges antiqvariska topografi'. *Vitterhetsakademiens månadsblad*, Andra årgången 1873. Sid. 108–111.
- 1875. 'Om arkeologiska ortbeskrifningar'. *Vitterhetsakademiens månadsblad*, Fjerde årgången 1875. Sid. 68–73.
- Holm, Lennart. 1987. 'Bevara och förändra. Om kulturminnesvården i samhällsplaneringen'. I: M. Björnstad, N. Cnattingius & H. Gustavson (red.) *Forntid och framtid. En vänbok till Roland Pålsson*, sid. 31–37. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Stockholm.
- Högberg, Anders. 2002. 'Några tankar kring att ställa frågor'. I: Å. Bergren & M. Burström (red.) *Reflexiv fältarkeologi? Återsken av ett seminarium*, sid. 183–188. Riksantikvarieämbetet, Stockholm & Malmö Kulturmiljö, Malmö.
- Holtorf, Cornelius & Högberg, Anders. 2005. *Talking people – from community to popular archaeologies*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

- Hyenstrand, Åke. 1975. *Fornlämningsdata. Några förstudier till ett forskningsprogram*. RAÄ, Rapport D6 1974.
- 1978. 'Fornminnesinventering, kulturminnesvård och arkeologisk samhällsforskning'. *Fornvännen* 73. Sid. 69–74.
 - 1979. 'Om boplatzinventering i Bohuslän'. I: *Boplatser i Bohuslän. Antikvariska problem. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län*. Rapport 3. Sid. 12–24.
 - 1982. *Kulturminnesvårdsprogram för Kopparbergs län, del 1*. Arkeologisk inledning av Åke Hyenstrand. Länsstyrelsen i Kopparbergs län, Dalarnas museum.
 - 1983. *Kulturlandskap och bebyggelsehistoria. Kring ett forskningsfält med exempel från forntid och medeltid*. Arkeologiska rapporter och meddelanden från institutionen för arkeologi vid Stockholms universitet. Nr 13, 1983.
- Jensen, Ola W. 2002. *Forntid i historien. En arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen*. GOTARC Serie B, No 20. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.
- 2005a. 'Resenärer i forntiden – fornforskningen i 1700-talets Sverige'. I: J. Goldhahn (red.) *Från Worm till Welinder. Åtta essäer om arkeologins disciplinhistoriska praxis*, sid. 33–62. Gotarc Serie C. Arkeologihistoriska skrifter No 60. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.
 - 2005b. 'Konsten att konstruera ett kulturarv. Om fornlämningsbegreppet och den antikvariska verksamhetens historia'. I: P. Aronsson & M. Hillström (red.) *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserade kulturarvets förändringar. Tema kultur och samhälle*, sid. 27–42. Skriftserie 2005:2. Linköpings universitet, Linköping.
 - under utgivning. *Fornminne Kulturminne Lokalminne: Om fornlämningsbegreppets, minnespolitikens och fornminnesinventeringens historia 1500–2000*. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Jensen, Ronnie. 1993. 'Särskilda arkeologiska utredningar och fornlämningsbegreppets tillämpning'. I: *Särskilda arkeologiska utredningar. Metodkonferens i Örebro 1992*, sid. 59–74. Rapport RAÄ 1993:4, RAÄ, Stockholm.
- Kalm, Pehr. 1977 [1742]. *Pehr Kalms västgöta och bohuslänska resa förrättad 1742*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.

- Karlsson, Håkan. 2004. *Försummat kulturarv. Det närliggande förflutna och fotbollens platser*. Bricoleur Press, Lindome.
- Kleberg, Carl-Johan. 1987. 'Bevarandemålet i den nya kulturpolitiken'. I: M. Biörnstad, N. Cnattingius & H. Gustavson (red.) *Forntid och framtid. En vänbok till Roland Pålsson*, sid. 19–30. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Stockholm.
- Korn, Dan. 2002. *Västgötaböcker: En resonerande bibliografi över västgötalitteratur*. Föreningen för västgötalitteraturs förlag, Skara.
- Kulturarv i tiden – angeläget, tillgängligt, användbart! Vision och strategi 2004–2006*. 2004. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Legné, Mattias. 2004. *Fäderneslandets rätta beskrivning: Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Lind, Hans, Svensson, Eva & Hansson, Jonna. 2001. *Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet – en tematisk utvärdering*. Projekt Uppdragsarkeologi. RAÄ, Rapport 2001:2, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Lindroth, Sten. 1997. *Svensk lärdoms historia. Stormaktstiden*. Norstedts, Stockholm.
- Linné, Carl, von. 1906. *Skrifter af Carl von Linné. Utgifna af Kungl. Svenska vetenskapsakademien, II. Valda smärre skrifter af allmänt naturvetenskapligt innehåll*. Upsala.
- Lundström, Inga & Næss, Inga-Britt. 1993. *Bevarandearkeologi. Ett ämnes syn på sitt källmaterial*. MuseiArkeologi 5. Statens historiska museum, Stockholm.
- Löthman, Lars. 1978. 'Boplatser och fångstgropar längs Vindälvens vattensystem i Sorseletrakten'. *Studier i norrländsk forntid I*, sid. 106–113. Umeå Acta Botheniensis occidentalis. Västerbottens museum.
- 1980. 'Fasta anläggningar på strandbundna boplatser i södra Lappland'. I: Å. Hyenstrand (red.) *Inventori in honorem. En vänbok till Folke Hallberg*. sid. 133–143. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Människan i centrum. Agenda kulturarvs programförklaring*. 2004. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Molin, Torkel. 2003. *Den rätta tidens mått. Göthiska förbundet, fornforskningen och det antikvariska landskapet*. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena nr 6. Institutionen för historiska studier, Umeå universitet.
- Montelius, Oscar. 1919. *Vår forntid*. Stockholm.

- Nordbladh, Jarl. 2004. 'Sjöborg, Nils Henrik'. *Svenskt biografiskt lexikon*. H. 158, Sjöberg-Skoog. Sid. 331–333.
- Nordlund, Christer. 2001. *Det upphöjda landet. Vetenskapen, landhöjningsfrågan och kartläggningen av Sveriges förflutna, 1860–1930*. Kungl. Skytteanska Samfundet.
- Noreen, Sven E. 1987. 'Från monument till miljö. Kulturminnesvård under 30 år'. *Kulturminnesvård* 4:87. Sid. 12–15.
- Norman, Peter. 1998. 'Vad är en fornlämning?' I: L. Einarsson (red.) *Marin arkeologi och kulturmiljövård*. Kalmar läns museum.
- Olaus Magnus. 2001. *Historia om de nordiska folken*. Gidlunds förlag, Hedemora.
- Olsson, Robert. 2003. *Fasta fornlämningar – begrepp och begriplighet*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Pettersson, Richard. 2001. *Fädernesland och framtidsland. Sigurd Curman och kulturminnesvårdens etablering*. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena nr 2. Institutionen för historiska studier, Umeå universitet.
- 2003. *Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder: En idéhistorisk bakgrund och analys*. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena nr 7. Institutionen för historiska studier, Umeå universitet.
- Schück, Henrik. 1936. *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Dess förhistoria och historia V. Antikvitetsarkivet II*. Stockholm.
- Selinge, Klas-Göran (red.). 1969. *Inventering av fasta fornlämningar. Arbetsföreskrifter*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- 1974. *Kulturlandskapet – översiktlig dokumentation och planering*. RAÄ, Rapport D4 1974.
 - 1976. *Människan i landskapet. Förhistoriska kulturmiljöer i Jämtland och Härjedalen*. Fornvården 14. Jämtlands läns museum.
 - 1980. 'Fra heidnum haugi eller vad kallas gravarna? I: Å. Hyenstrand (red.) *Inventori in honorem. En vänbok till Folke Hallberg*, sid. 288–297. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
 - 1986. 'Stensättningar med variation. Om en fornlämningsterm – med västgötska exempel'. *Arkeologi i Sverige 1984*. RAÄ 1986:2. Sid. 7–50.
 - 1988. 'Det närvarande förflutna. 50 år med fornminnesinventeringen'. *Årsbok Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer 1987–88*, sid. 7–29. Stockholm.
- Sjöborg, Nils Henrik. 1797. *Inledning til kannedom af fäderneslandets antiquiteter*. Lund.

- 1815a. *Försök till en nomenklatur för nordiska fornlemningar*. Stockholm.
 - 1815b. *Uppgift på Fornlemningars kännetecken*. Lund.
 - 1822–30. *Samlingar för Nordens fornälskare I–III*. Stockholm.
- Stjernquist, Berta. 1988. 'Fornvård och fornforskning i Sverige 1786'. "1786". *Vitterhetsakademiens jubileumssymposium 1986*. Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets- Akademien, Stockholm.
- Tagesson, Göran. 2001. 'Kulturarvet i teori och praktik – en debatt som aldrig blev av'. I: A. Andrén, L. Ersgård & J. Wienberg (red.) *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*, sid. 399–405. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Trotzig, Gustaf. 1981. 'Forskning och D-byråns verksamhet'. I: Å. Hyenstrand (red.), *Dokumentation – forskning. En fältarkeologisk programdiskussion*. RAÄ, Dokumentationsbyrån. Stockholm. Sid. 10–12.
- Wallman, Johan. H. 1838. *Öfversigt af Svenska fornlemningar, med anvisning till deras kännedom och beskrifning*. KVHAA:s handlingar 14, Stockholm.
- Welinder, Stig. 1993. *Miljö, kultur och kulturmiljö*. Studentlitteratur, Lund.
- 1994a. 'Svensk arkeologis protorasistiska föreställningssediment'. *Tor* 26. Sid. 193–215.
 - 1994b. *Strindberg som arkeologikritiker*. Studentlitteratur, Lund.
 - 2003. *Min svenska arkeologihistoria: ett ekonomiskt och socialt perspektiv på 1900-talet*. Studentlitteratur, Lund.
- Wetterberg, Ola. 1992. *Monument och miljö. Perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnadsvård i Sverige*. Institutionen för arkitekturhistoria, Chalmers tekniska högskola, Göteborg.
- Winberg, Gerhard. 1978. 'Fornlämningsbegreppet och ekonomiska kartan'. *Fornvännen* 73. Sid. 91–96.
- Zachrisson, Torun. 1997. 'Antikvariernas och andras landskap'. I: M. Burström, B. Winberg & T. Zachrisson, *Fornlämningar och folkminnen*, sid. 12–59. RAÄ, Stockholm.
- Ödmann, Ella. 1993. 'Lagstiftning och administration berörande fornminnesvård och fysisk planering'. I: B. Stjernquist i samarbete med A. Carlie, E. Ryberg & E. Ödmann, *Arkeologi och samhälle. Fornlämningarnas behandling i samhällsplaneringen*. Sid. 31–84. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Statens offentliga utredningar

SOU 1922:11–12. *Betänkande med förslag till lag angående kulturminnesvård samt organisation av kulturminnesvården.*

SOU 1938:60. *Betänkande med förslag till reviderad fornminneslagstiftning m.m.*

SOU 1971:75. *Hushållning med mark och vatten. Rapport 1971.*

SOU 1995:84. *Kulturpolitikens inriktning – i korthet.*

Riksdagstryck

Regeringens proposition 1987/88:104. Kulturmiljövård.

Regeringens proposition 1996/97:3. Kulturpolitik.

Lagtexter med mera

Kongl: Majst:tz Placat och Påbudh om Gamble Monumenter och Antiquiteter, 1666.

Extract, aff Kongl. May:tz Tryckte Placat til Rijkzens Ständer, så och Breff til alla Gouverneurer, Landzhöfdingar, Biskopar och Superintendenter i Rijket, Om Monumenters och Antiquiteters upspanande och conservation. 1676.

SFS (Svensk författningssamling) 1828:78. *Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning, angående forntida Minnesmärkens fredande och bevarande: Gifwen Stockholms Slott den 17 april 1828.*

SFS 1867:71. *Kongl. Maj:ts nådiga Förordning, angående forntida minnesmärkens fredande och bevarande; Gifwen Stockholms Slott den 29 November 1867.*

SFS 1886:19. *Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse, med ändrad lydelse af §§ 2, 4 och 7 i Kongl. förordningen angående forntida minnesmärkens fredande och bevarande den 29 november 1867; gifven Stockholm slott den 21 April 1886.*

SFS 1942:350. *Lag om fornminnen.*

SFS 1988:950. *Lag om kulturminnen m.m. (Kulturminneslagen).*

SFS 1993:553 *Lag om ändring i skogsvårdslagen (1979:429).*

SKSFS 1993:2. *Skogsvårdsstyrelsens föreskrifter och allmänna råd till skogsvårdslagen (1979:429).*

Muntlig information

Ulf Bertilsson

Åke Hyenstrand

Lars Löthman

Klas-Göran Selinge

Gustaf Trotzig

Bildförteckning

Sid.

- 7 Foto: Författaren.
- 9 Foto: Författaren.
- 11 Upprättad av Klas-Göran Selinge (red.) i *Inventering av fasta forn-
lämningar*, 1969.
- 12 Foto: Författaren.
- 13 Vänster. Foto: Anita Synnestvedt.
Höger överst. Foto: Författaren.
Höger underst. Foto: Författaren.
- 14 Johan Peringskiölds dokumentation av en runsten med omgivande
gravhögar från 1680-talet. Foto: Kungliga biblioteket, KB Fl 5:2.
- 16 Erik Teets dokumentation av en hög och Starkoters grav, Uppsala
universitets bibliotek, UUB S73. Foto: Författaren.
- 17 *Extract, aff Kongl. Maj:tz Tryckte Placat til Rijkzens Ständer*,
författad 1676 av Johan Hadorph i samband med rannsakingarna
efter antikviteter.
- 18 KB Fc 3. Foto: Kungliga biblioteket.
- 23 Överst. Ymseborg i Töreboda kommun, Västergötland, ur Erik
Dahlbergs *Svecia antiqua et hodierna* 1924:254.
Underst. Olof Rhens dokumentation av en klosterruin (KB Fe 23).
Foto: Kungliga biblioteket.
- 24 Ur Dan Korn 2002, sid. 97, beskuren.
- 25 Ur Nils Henrik Sjöborgs *Samlingar för Nordens fornälskare*,
del 1, 1822.
- 27 Ur Johan H. Wallmans *Öfversigt af Svenska fornlemningar, med
anvisning till deras kännedom och beskrifning*, 1838, tab. 4.
- 28 Ur SFS 1867:71 *Kongl. Maj:ts förordning den 29 november 1867
ang. forntida minnesmärkens fredande och bevarande*.
- 30 Utgrävning av en stenålderboplats vid Starrkärr i Ödsmål, Bohuslän,
genomförd 1920 under ledning av Georg Sarauw.
Foto: Georg Sarauw, Göteborgs Stadsmuseums arkiv.
- 31 Foto: Författaren.
- 33 Foto: Författaren.

- 35 Omslagsbild på Oscar Almgrens bok *Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden* från 1934.
- 36 Överst. Foto: Leif Gren.
Underst. Foto: Leif Gren.
- 37 Foto: Författaren.
- 39 Foto: Författaren.
- 40 Foto: Marianne Lönn.
- 43 Ur SFS 1988:950. *Kulturminneslagen*.
- 44 Överst. Foto: Marianne Lönn.
Underst. Foto: Marianne Lönn.
- 46 Omslagsbild till *Människan i centrum. Agenda kulturarvs programförklaring*.
- 47 Oljemålning gjord 1885 av Olof Hermelin. Målningen föreställer Greby gravfält i Bohuslän och tillhör Nordiska museet.
Foto: Anders Ericsson.

Rättelse:

- 44 Överst. Foto: Bilden nedsläckt pga att fotografen inte är identifierad.
Underst. Foto: Gisela Ångeby.
- 46 Omslagsbild till *Människan i centrum. Agenda kulturarvs programförklaring*. Foto: Ted Hesselbom.

SERIE

R

eflektioner kring fornlämningar i samhället

Fornlämningsbegreppets historia

En exposé över 400 år

I århundraden har delar av vårt kulturarv varit fredade av olika fornminneslagar. De kategorier av forn- och kulturlämningar som berörs av lagen ingår i det så kallade fornlämningsbegreppet.

I denna text tar författaren upp hur fornlämningsbegreppets innehåll och tillämpning över tid har förändrats liksom bakomliggande orsaker till denna förändring.

I serien Reflektioner kring fornlämningar i samhället har hittills följande texter publicerats:

- 2002 *Falska fornlämningar? Om fornlämningars autenticitet* av Nanouschka Myrberg.
- 2003 *Skogens biologiska kulturarv. Att tillvarata föränderliga värden* av Marie Emanuelsson.
- 2003 *Fasta fornlämningar – begrepp och begriplighet*. Två uppsatser av Robert Olsson med inledning av Birgitta Johansen och Ivar Eklöf.
- 2004 *Kulturarv som samhällsdialog? En betraktelse av kulturarvsförmedling* av Anders Gustafsson och Håkan Karlsson.

Riksantikvarieämbetet

ISBN 13: 978-91-7209-431-4

ISBN 10: 91-7209-431-1

ISBN 978-91-7209-700-1 (PDF) 2014

Kongl: Mayst:^{ts} PLACAT och Tabudh/ Om Gamble Monumenter och Antiquiteter.

Tryckt aff Georg Samisch, Åhr 1666.